

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Κατερίνας Συνοδινού, "Εοικα-εϊκός και συγγενικά από τον Όμηρο ως τον Αριστοφάνη, Σημασιολογική Μελέτη, Ίωάννινα 1981. 8ο, σσ. 231. (Επιστημονική Έπετηρίδα τής Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ίωαννίνων, Δωδώνη: παράρτημα άριθ. 17).

Στη μελέτη της αυτή η Κατερίνα Συνοδινού εξετάζει σημασιολογικά τα εοικα-εϊκός και τις συγγενικές τους λέξεις, αναλύοντας τη χρήση τους από τον Όμηρο ως τον Αριστοφάνη. Στόχος της, όπως η ίδια τον προσδιορίζει στην Εισαγωγή της, είναι να φωτίσει άορισμένες πλευρές τής πορείας που άκολουθήσε ή ελληνική νοοτροπία και σκέψη από τον Όμηρο ως τον Αριστοφάνη».

Την απόσταση από τα δεδομένα μέχρι το στόχο της την καλύπτει η συγγραφέας με δύο βήματα: με βάση τα κείμενα μας παρουσιάζει αρχικά μια κατηγοριοποίηση των σημασιολογικών χαρακτηριστικών των εοικα-εϊκός, κτλ., και στη συνέχεια με βάση αυτή την κατηγοριοποίηση περνά σε μια σειρά συμπεράσματα για την εξέλιξη της ελληνικής νοοτροπίας και σκέψης.

Το τεράστιο υλικό που είχε να επεξεργαστεί η συγγραφέας κάνει ασύμμετρα αυτά τα δύο βήματα. Έτσι το πρώτο, η κωδικοποίηση των σημασιολογικών χαρακτηριστικών, καλύπτει τα 14 κεφάλαια της εργασίας: συγκεκριμένα, στα κεφάλαια 1 και 2 εξετάζονται τα εοικα-εϊκός, κτλ., στο έπος και στη λυρική ποίηση του 7ου και 6ου αι., αντίστοιχα· το κεφάλαιο 3 αναφέρεται στους προσωκρατικούς και το 4. στον Πίνδαρο· τα κεφάλαια 5, 6 και 7 αναλύουν τη χρήση του εϊκός κτλ. στους τρεις τραγικούς ποιητές (Αισχύλο, Σοφοκλή και Ευριπίδη, αντίστοιχα), ενώ το 8 στον Ηρόδοτο· τα 9, 10 και 11 καταπιάνονται με το ρήτορα Αντιφώντα, το Γοργία και τον Αντιφώντα το σοφιστή, το 12 με τους Ιπποκρατικούς, ενώ τα δυο τελευταία κεφάλαια, 13 και 14, είναι αφιερωμένα στους Θουκυδίδη και Αριστοφάνη. Το δεύτερο βήμα, η αποκωδικοποίηση της σημασιολογικής κατηγοριοποίησης σε μια σειρά συμπεράσματα για την πορεία της ελληνικής σκέψης και νοοτροπίας, γίνεται στις τελευταίες 10 σελίδες της εργασίας κάτω από τον τίτλο Συμπεράσματα.

Η αντίχρεση ενδείξεων γι' αυτή την πορεία, όπως και για τα χαρακτηριστικά της ελληνικής κοινωνίας, μέσα από τη σημασιολογική χρήση ορισμένων λέξεων είναι και δύσκολη και επικίνδυνη. Μολαταύτα η συγγρ. καταλήγει σε μια σειρά από πολύ ενδιαφέρουσες κοινωνιολογικές και κοινωνιογλωσσολογικές παρατηρήσεις. Θα ευχόταν κανείς το τελικό μέρος της μελέτης της (Συμπεράσματα) να είχε μεγαλύτερη έκταση. Αντίθετα, στο πρώτο μέρος, τον κύριο όγκο της εργασίας, η συζήτηση γίνεται σε πολλές περιπτώσεις περισσότερο απ' ό,τι χρειάζεται εξαντλητική, ίσως από υπερβολική φροντίδα της συγγρ. να κατοχυρώσει την κωδικοποίηση του εϊκός κτλ. σε σημασιολογικές κατηγορίες. Ωστόσο γι' αυτή τη σημασιολογική κατηγοριοποίηση θα μπορούσε να κάνει κανείς ορισμένες γενικές και ειδικότερες παρατηρήσεις, που σημειώνονται παρακάτω.

Κι αν ακόμα δεν έχει κανείς αντιρρήσεις σχετικά με την ταξινόμηση των χρήσεων του *ἔοικα* κτλ., δεν αισθάνεται ασφαλής, γιατί του λείπουν οι απαντήσεις σ' ορισμένα ερωτήματα. Συγκεκριμένα, πώς προχώρησε η συγγραφέας στις διακρίσεις και την κατηγοριοποίηση των χρήσεων του ομοιωματικού *ἔοικα* (βλ. σσ. 11 κ.ε.); Για ποιους λόγους προτίμησε αυτές και απέκλεισε άλλες; Γιατί, ας πούμε, τα παραδείγματα της *Εξωτερικής εμφάνισης των ανθρώπων* (σσ. 14-15), π.χ. *βασιλῆι γὰρ ἀνδρὶ ἔοικε*, διαφοροποιούνται από τα παραδείγματα του β. *Ἐνταξὶ ἀτόμων σε κατηγορίες* (σσ. 18-19), π.χ. *οὐδ' ἀθλητῆρι ἔοικας*; Η συγγρ. δεν ἀποδεικνύει την αναγκαιότητα της κατηγοριοποίησης που υιοθετεί ή την υπεροχή της απέναντι σε άλλες λιγότερο ή περισσότερο αναλυτικές. Κι όμως είναι φανερό ότι η επιτυχία του στόχου της εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τη σωστή επιλογή του βάρους της ανάλυσης.

Η ίδια παρατήρηση ισχύει και για το εἶκος στο Θουκυδίδη (σσ. 153-169). Διακρίσεις σαν τις Πιθανό/Φυσικό/Ταύτιση πιθανότητας και λογικής βεβαιότητας/Ορθολογικό φαίνεται να γίνονται αυθαίρετα και το υλικό να κατατάσσεται στη μια ή στην άλλη κατηγορία ή υποκατηγορία με βάση την προσωπική μόνο εκτίμηση της συγγρ. για ιστορικά γεγονότα ή για το τι συνεπάγονται τα συμφραζόμενα, χωρίς να ξεκαθαρίζονται τα όρια της κάθε διάκρισης ή η ανάγκη γι' αυτή τη διάκριση με βάση τα εσωτερικά χαρακτηριστικά του κειμένου. Οι διακρίσεις μοιάζουν να είναι σε μεγάλο βαθμό συμπτωματικές καθώς βασίζονται απευθείας στα συμφραζόμενα, χωρίς να φαίνεται πουθενά ενδιάμεση συνολική επεξεργασία. Μένει κανείς με την εντύπωση ότι τα *ἔοικα-εἶκος* κτλ. στις σσ. 153-159 και 177 κ.ε., π.χ., έχουν τις σημασίες που παρατίθενται εκεί, μόνο και μόνο επειδή δεν έχουμε κι άλλες περιπτώσεις συμφραζομένων· αν είχαμε, θα υπήρχαν άλλες τόσες σημασίες. Αλλά αυτό κάθε άλλο παρά ευνοεί τη σημασιολογική οριοθέτηση των *ἔοικα-εἶκος* κτλ. Δίνονται με την κατάταξη που είδαμε απλώς περιπτώσεις χρήσης, χωρίς βαθύτερη επεξεργασία στο ίδιο ή και σε άλλα επίπεδα (π.χ. το επίπεδο της σχέσης σύνταξης-σημασιολογίας), που θα όριζε και θα περιόριζε τις δυνατότητες χρήσης με βάση τα δεδομένα.

Γενικά, στην εργασία της Κ.Σ. δε γίνεται συσχέτιση σημασιολογικών και συντακτικών χαρακτηριστικών, σαν να μην υπάρχει αλληλεπίδραση μεταξύ τους. Για παράδειγμα, δεν επισημαίνεται το γεγονός ότι το *ἔοικα* είναι με απαρέμφατο, όταν έχει δεοντολογική αξία, και το γεγονός ότι το *εἶσκω* (*ἴσκω*) είναι επίσης με απαρέμφατο, όταν έχει τη σημασία νομίζω, κρίνω, κτλ. Κι ακόμη δεν αντιπαρατίθενται το *ἔοικα* και τα άλλα ανάλογα ρήματα με συγγενή σημασιολογικά ρήματα όπως το *δοκεῖ*. Γενικότερα, δεν τοποθετείται η χρήση των *ἔοικα*, *εἶκος* στο πλέγμα της αντίθεσης (υποκειμενική/αντικειμενική) δυνατότητα (possibility)/αναγκαιότητα (necessity). Εξαντλείται, από τα *εἶκος-ἔοικα*, κτλ., αυτό το πλέγμα των αντιθέσεων; Υπάρχει επικάλυψη με άλλα σχετικά ρήματα; Απαντήσεις σε τέτοια ερωτήματα θα έδιναν, νομίζω, πιο καθαρά και σίγουρα τη σημασιολογία των λέξεων που εξετάζονται, και το ρόλο τους σ' αυτό που θα ονομάζαμε 'τροπικότητα' (modality) στα Αρχαία Ελληνικά. Κι ακόμα θα βοηθούσαν σε μια καλύτερη επιλογή των όρων (για παράδειγμα, ο όρος «υποκειμενικό», που παραπέμπει και στην ανάλογη 'επιστημική' (epistemic) τροπικότητα, είναι προτιμότερος από τον όρο «υποθετικό», που χαρακτηρίζει τη μη ομοιωματική χρήση του *εἶσκω* (προσωπι-

κή κρίση, γνώμη).

Είναι αλήθεια ότι οι περιορισμοί που βάζει από την αρχή η συγγρ. (βλ. Εισαγωγή, σ. 9: «δὲν με ἀπασχόλησε ἄμεσα ἡ γλωσσολογικὴ μελέτη τοῦ θέματος») και «Γιὰ πρακτικούς και οὐσιαστικούς λόγους δὲν ἔλαβα ὑπόψη μου συνώνυμα τῶν λέξεων ποὺ ἐξετάζω») αφήνουν ἐξω ἀπὸ τὴν ἐρευνά της αὐτὰ τα θέματα. Ωστόσο, αὐτὴ ἡ ἀπόφαση δε δικαιολογεῖται πειστικά πούθενά.

Εἶναι αὐτονόητο ὅτι οἱ παραπάνω παρατηρήσεις δείχνουν ἀπλῶς πὼς θὰ μπορούσε νὰ εξασφαλιστεῖ καλύτερα ἡ κατηγοριοποίηση που επιχειρεῖ ἡ Κ.Σ. και δε μειώνουν με κανένα τρόπο τὴν προσπάθειά της. Με τὴ συνολικὴ ἐξέταση τῶν ἔοικα-εἰκός και τῶν συγγενικῶν τους ἀπὸ τὴν ἀρχὴ της ἐλληνικῆς γραμματείας ὡς τὸν Ἀριστοφάνη ἡ συγγραφέας καλύπτει ἓνα μεγάλο κενό στη φιλολογικὴ ἐρευνα γι' αὐτές τις λέξεις. Αὐτό το στοιχεῖο, καθὼς και οἱ τελικὲς της παρατηρήσεις για τὰ χαρακτηριστικὰ της ἐλληνικῆς κοινωνίας και τὴν ἐξέλιξη της ἐλληνικῆς σκέψης, κάνουν τὴν προσφορά της πολὺτιμη.

ΓΙΑΝΝΗΣ ΒΕΛΟΥΔΗΣ

Ἰωάν. Η. Καρονέζη, Ὀμηρικά. Οἱ Αἴαντες στὴν Ἰλιάδα και οἱ συγγενεῖς τους (Συμβολὴ στὴ δομὴ και ἐνότητα τῆς Ἰλιάδας), Ἀθήνα 1980. 8ο, σσ. 224.

Τὸ βιβλίο αὐτὸ δὲν εἶναι ἀπλὰ και μόνο ἓνα παραπάνω ἔργο στὴν τόσο πλούσια Ὀμηρικὴ βιβλιογραφία. Οἱ ἀπόψεις τοῦ συγγρ. εἶναι μερικὲς φορές ριζοσπαστικὲς, πράγμα ποὺ καθιστᾷ τὸ βιβλίο του ἐντυπωσιακό, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ πόσο συμφωνεῖ κανεὶς με τίς γνώμες ποὺ διατυπώνονται.

Μιὰ πρώτη—θετικὴ—παρατήρηση για τὸ περιεχόμενο τοῦ βιβλίου εἶναι πὼς τὸ ὕφος τοῦ συγγραφέα εἶναι ἀπλὸ και εὐνόητο, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ συγγρ. καταπιάνεται με δύσκολα προβλήματα τῆς ὀμηρικῆς ἐρευνας. Ἀξιοσημείωτο εἶναι ἐπίσης τὸ γεγονὸς ὅτι ἐπισυνάπτονται 39 ὀλόκληρες σελίδες, ποὺ ἀποτελοῦν μιὰ ἐκτενὴ περίληψη στὰ Ἀγγλικά.

Τὸ βιβλίο διαιρεῖται σὲ τρία κεφάλαια. Ἀπ' αὐτὰ τὸ πρῶτο και τὸ τρίτο πραγματεύονται κυρίως δύο σημαντικὰ προβλήματα τῆς Ἰλιάδας: Πόσων ἀκριβῶς ἡμερῶν γεγονότα μᾶς περιγράφει ἡ Ἰλιάδα και ποιοὶ εἶναι οἱ «Αἴαντες». Ἐκεῖνο ποὺ διακρίνει κανεὶς εἶναι μιὰ ιδιαίτερα ἐπαινετὴ συστηματικὴτητα τοῦ συγγρ., ποὺ κατατάσσει ἐπανειλημμένα και ποικιλότερα διάφορα ἐπιμέρους στοιχεῖα, για νὰ τὰ παραβάλλει τότε—και μόνο τότε—πρὸς τὸ κείμενο και νὰ βγάλει τὰ συμπεράσματά του. Ἀκριβῶς ἐπειδὴ ὑπάρχει αὐτὴ ἡ πρακτικὴ προεργασία, τὰ συμπεράσματα τοῦ συγγρ. (50 ἀκριβῶς οἱ μέρες τῆς Ἰλιάδας, «Αἴαντες» ἴσον οἱ δύο Αἴαντες και ὄχι οἱ δύο Τελαμώνιοι ἀδελφοί, ὅπως ὑποστήριξε ὁ Wackernagel κ.ἄ.) φαίνονται τουλάχιστον ἐλκυστικὰ και ἀρκετὰ πιθανά. Ἰδιαίτερα ὁ χρόνος τῆς Ἰλιάδας (50 μέρες και 49 νύχτες) φαίνεται πὼς

υπολογίζεται—για πρώτη φορά—σωστά. Αυτό έχει γενικότερες συνέπειες: Ἡ πρεσβεία πρὸς τὸν Ἀχιλλέα πέφτει τώρα ἀκριβῶς στὴ μέση τοῦ χρόνου αὐτοῦ, πράγμα πού δείχνει σχέδιο τοῦ ποιητῆ, ἄρα ἐνότητα συνθέσεως, δηλ. μονή, καὶ ὄχι πολλαπλὴ πατρότητα (ὅπως ὑποστηρίζουν οἱ ἀναλυτικοί). Ἀκόμη ὁ ἀριθμὸς 50 ἐρμηνεύεται (μὲ παραλληλισμούς, π.χ. 50 Δαναΐδες, καὶ ἀριθμοτεχνικὴ ἀνάλυση, πού ὁ συγγρ. δανείζεται ἀπὸ ἄλλους) ὡς σκόπιμος, συμβολικὸς (7×7+1 ἴσον «θεός»). Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἡ (νεο)ἀνάλυση τοῦ συγγραφέα ἀνατρέπει τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Wackernagel καὶ τῶν ἑπαδῶν του, τουλάχιστον στὶς περισσότερες περιπτώσεις.

Βέβαια ὁ συγγρ. δὲν εἶναι ὁ πρῶτος πού ὑποστηρίζει αὐτὲς τὶς ἀπόψεις. Κατορθώνει ὅμως νὰ βρεῖ μιὰ νέα ὀπτική γωνία, ἓνα νέο τρόπο προσπελάσεως τῶν ὑπὸ ἐξέταση προβλημάτων, δηλ. βλέπει τὴ συγκεκριμένη θέση τῶν ἥρώων ξεχωριστὰ στὴν κάθε φάση τῶν ἐχθροπραξιῶν.

Τὸ δεύτερο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου δὲν περιέχει ριζοσπαστικὲς ἀπόψεις, ἔχει ὅμως ἐνδιαφέρον γιὰ τὰ συμπεράσματά του: Ποιὰ εἶναι ἡ ἀκριβὴς σημασία τοῦ ὁμηρικοῦ «κασίγνητος» καὶ ποιὲς συγγένειες ἔδεναν τοὺς διάφορους Ἀχαιοὺς (ἢ καὶ Τρῶες ἀκόμα) τὸν ἓνα μὲ τὸν ἄλλο. Ὁ συγγρ. ὑποστηρίζει ὅτι οἱ μύθοι ἔχουν ἱστορικότητα καὶ πάνω σ' αὐτὴ τὴ βάση ἐρμηνεύει τὴ συμπεριφορά πολλῶν ἥρώων στὰ Τρωϊκά, ὅπως τοῦ Πρωτεσίλαου, τοῦ Ἀχιλλέα, τοῦ Ὀδυσσεύ, κ.ἄ. Ἀντικειμενικὸς σκοπὸς εἶναι νὰ διαφωτιστεῖ ἡ γενεαλογία καὶ ἡ συγγένεια τῶν δύο Αἰάντων, πράγμα πού θὰ ἐξηγοῦσε τὴ συντροφικότητά τους. Ὁ συγγρ. παρουσιάζει πολλὰ γενεαλογικὰ δένδρα, κυριότερο ἀπὸ τὰ ὅποια εἶναι ἐκεῖνο πού περιλαμβάνει τὴ μητέρα τοῦ «μικροῦ» Αἴαντα, πού φαίνεται συγγενὴς δευτέρου βαθμοῦ (ἀδελφῆ) τοῦ Τελαμῶνα· ἄρα οἱ δύο Αἴαντες εἶναι πρῶτα ξαδέλφια. Βέβαια πολλὲς ἀπὸ τὶς γενεαλογίες στηρίζονται σὲ μεταγενέστερες μαρτυρίες—καὶ τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ γιὰ τὴ μητέρα τοῦ μικροῦ Αἴαντα (καὶ τὴ συγγένειά της μὲ τὸν Τελαμῶνα). Ἀλλὰ ὅπως μᾶς δείχνει ὁ συγγρ. παραθέτοντας ἀρχαῖα χωρία, οἱ μεταγενέστεροι, ὅταν γενεαλογοῦν, στηρίζονται σὲ παλιὲς μαρτυρίες, ἄρα δὲ μιλοῦν αὐθαίρετα. Ὅπως δὴ ποτε μπορεῖ νὰ μὴ δεχτεῖ κανεὶς ὅτι πράγματι οἱ δύο Αἴαντες εἶναι πρῶτα ξαδέλφια, εἶναι ὅμως πιθανό, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐπιχειρηματολογία τοῦ Κ., νὰ ὑπῆρχε—ἔστω—μακρινὴ συγγένεια, πράγμα πού θὰ ἦταν ἀρκετὰ καλὴ δικαιολογία γιὰ τὴ συχνὴ «παράλληλη» ἐμφάνισή τους στὴν Ἰλιάδα.

Χ. ΕΥΔΑΣ

I. E. Στεφανή, Ο δούλος στις κωμωδίες του Αριστοφάνη: ο ρόλος του και η μορφή του. Διδακτορική Διατριβή, Θεσσαλονίκη 1980. 8σ, σσ. 201+αγγλική περίληψη+Ευρετήρια. (Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Επιστημονική Επετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής, Παράρτημα αρ. 29).

Περιγράφοντας τὴ διάρθρωση τῆς ἐργασίας του ὁ συγγρ. ξεχωρίζει δύο μέρη καὶ ἓνα ἐπίμετρο (σ. 31). Τὸ πρῶτο μέρος (Ὁ δούλος φορέας τῆς δράσης)

περιέχει την «προσπάθεια να συναχτεί και να αποτυπωθεί σε όλες τις μορφές της η πιθανή σκηνική δραστηριότητα των δούλων που παρουσίασε στο κοινό του με τα έντεκα σωζόμενα έργα του ο Αριστοφάνης». Τα αντίστοιχα κεφάλαια, μετά τη Βιβλιογραφία (11-16) και την Εισαγωγή (17-31), είναι 1. Δούλων δρώμενα (37-72) με πίνακες (73-80) και ένα παράρτημα για τους δούλους στα χαμένα έργα (80-82), 2. Τυπικές σκηνές: ante portas, τελετές, πορείες (83-101) και 3. Τυπικές λειτουργίες: προλογική έκθεση, αγγελίες, σχολιασμός της δράσης, βωμολοχία. Στο δεύτερο μέρος (Ο δούλος πρόσωπο του έργου) εξετάζεται «η φυσιολογία, η συμπεριφορά και ο χαρακτήρας (των δούλων) και ταυτόχρονα υπογραμμίζονται ορισμένα στοιχεία της τεχνικής που χρησιμοποιεί ο ποιητής για την απεικόνιση αυτών των προσώπων». Τα αντίστοιχα κεφάλαια: 4. Εξωτερική εμφάνιση (119-123), 5. Σκηνική συμπεριφορά (124-126), 6. Δραματική ταυτότητα (127-131), 7. Ο χαρακτήρας των δούλων: τύποι και χαρακτήρες στην αρχαία κωμωδία, ο δούλος στη σκέψη του Αθηναίου, δούλος και δεσπότης, σύνδουλοι, τυπικά χαρακτηριστικά (132-165), και 8. Η γλώσσα των δούλων. Ένα «Ιστορικό σχέδιασμα» επιχειρείται στο *Επίμετρο*. Ο δούλος στο θέατρο της Αθήνας. Τα μέρη: 1. Οι μαρτυρίες: Τραγωδία, Σατυρικό Δράμα, Αρχαία Κωμωδία, Μέση Κωμωδία, Νέα Κωμωδία (175-191), και 2. Οι κυριότερες τυπικές μορφές δούλων στο αρχαίο θέατρο: (το θέμα των επιδράσεων στους αρχαίους θεατρικούς συγγραφείς), Χοροί δούλων, παιδαγωγός, τροφός, θυρωρός, σκευοφόρος, servus currens, άγγελος (192-201).

Η έκθεση των περιεχομένων φανερώνει τον πλούτο και την ποικιλία του υλικού, καθώς και την πολύπλευρη πληρότητα της διαπραγμάτευσης. Ωστόσο, για να αποφύγουμε αργότερα μιαν ολόκληρη σειρά από διαφωνίες στα επί μέρους, προτάσσουμε μια βασική μεθοδολογική παρατήρηση. Ο όρος 'δούλος' είναι θεατρικά τόσο πολυσήμαντος, ώστε σε καθένα από τα κεφάλαια της διατριβής εξετάζονται τελικά, από την ίδια βέβαια οπτική γωνία, πολύ διαφορετικά πράγματα. Συγκεκριμένα, το υλικό περιέχει: (α) Ρόλους 'δούλων', προσώπων βουβών, που με κάποια ταυτότητα (π.χ. 'ακόλουθοι'), ή και χωρίς, κυκλοφορούν στο θεατρικό χώρο και εκτελούν διάφορες βοηθητικές εργασίες, απαραίτητες για την πλοκή, ή και μόνο για την οργάνωση της παράστασης σε ένα θέατρο που δεν είχε ούτε διαλείμματα ούτε αυλαία. (β) Μικρούς ή μεγάλους ρόλους δούλων (χωρίς εισαγωγικά) που συμμετέχουν στη δράση και που ο υποκριτής τους συμπεριλαμβάνονταν στους κανονικούς υποκριτές του έργου, έστω ως παραχορήγημα. Εδώ ανήκουν, κάπως ξεχωριστά βέβαια, και οι Χοροί δούλων, που είμαστε βέβαιοι ότι υπήρχαν σε μερικά από τα χαμένα έργα του Αριστοφάνη κ.ά., όταν δεν υπάγονταν στην επόμενη κατηγορία. (γ) Αλληγορικούς ρόλους 'δούλων', όπου πίσω από τη δουλική ταυτότητα κρύβονται άλλα πρόσωπα ή θεσμοί. Μιλούμε φυσικά για την περίπτωση των Ιππέων, και όχι μόνο γι' αυτή, αλλά και για το Μαρικό και τις Πόλεις του Εύπολη, βέβαια και για τους Βαβυλωνίους του Αριστοφάνη—στις δύο τελευταίες περιπτώσεις πρόκειται για αλληγορικούς Χορούς.

Περισσότερο ενδιαφέρον ανάμεσα στις τρεις αυτές κατηγορίες παρουσιάζει βέβαια η δεύτερη, όπου πάλι οι ρόλοι κλιμακώνονται από τον περιθωριακό και ανώνυμο 'θεράποντα του Ευρίπιδη' (*Αχαρν.* 395 κ.κ.) ως τον πρωταγωνιστικό Καρίωνα του *Πλούτου*. Αυτό το υλικό θα ήταν αρκετό για τη μελέ-

τη του Στεφανή, που θα μπορούσε βοηθητικά να αναφερθεί και στις άλλες δύο κατηγορίες ρόλων, ή και να τις μελετήσει σε βάθος—*Ξεχωριστά*. Όμως, παρ' όλο που η διαφορετική φύση του υλικού και οι δυσκολίες που συνεπάγεται δεν του είναι άγνωστα (βλ. σ. 35 κ.κ.), ο συγγρ. προχωρεί συνεξετάζοντας μεθοδολογικά αδιαφοροποίητο ολόκληρο το φάσμα των δουλικών ρόλων (σ. 28 κ.), και η επακόλουθη σύγχυση γίνεται ακόμα μεγαλύτερη, όταν προσθέτει τους ρόλους των αγγέλων, όσων «δημιουργούν την εντύπωση ότι ενεργούν ως απεσταλμένοι άλλων προσώπων» (σ. 39, πρβ. 29, 27, 36, 105 κ.κ.—ανάμεσα τους και τον Ερμή του Πλούτου!), σε μια περίπτωση και το μαθητή-ξεναγό του σωκρατικού φροντιστηρίου, επειδή «υποκαθιστά υπηρέτη θυρωρό» (βλ. παρακάτω).

Ακολουθούν ορισμένες—οι σπουδαιότερες—αντιρρητικές παρατηρήσεις:

Σελ. 27κ. υποσ. 25: η προσπάθεια να δικαιολογηθεί η ασυνέπεια του Αριστοφάνη όταν χρησιμοποιεί ο ίδιος τους κωμικούς τόπους που κατηριάζει στους αντιπάλους του, είναι χωρίς ελπίδα επιτυχίας. Και αν ακόμα ορισμένα σημαδιακά χωρία θεωρηθούν 'αυτοκριτικά' ή σατιρικά της κατάχρησης που κάνουν οι άλλοι ποιητές, πάντα θα μένουν π.χ. ο Ηρακλής των *Ορνίθων* τὸ δειπνον ἐξαπατώμενος και στο ίδιο έργο ο Μανής τυπτόμενος ἐπίτηδες. Μία και καλή πρέπει να το πάρουμε απόφαση ότι η συνέπεια δεν αποτελεί αρετή των κωμωδιογράφων.

Σελ. 65 κ.κ.: ο συγγρ. συζητά το πρόβλημα της διανομής που παρουσιάζει η Έξοδος στις *Εκκλησιάσεις*. Βασικά τον ενδιαφέρει ο ρόλος της Θεράπεινας και ευχαρίστως θα τον έβλεπε να συνεχίζεται στους στ. 1151 κ.κ., που όμως—πολύ σωστά—οι περισσότεροι εκδότες τούς αποδίδουν στο Χορό. Όσο για τις *μείρακες* (1138, 1152, 1166), φοβούμαι ότι κανείς πια εκτός από το συγγρ. (και τον 'πατέρα' της διατριβής, καθηγ. Γ. Σηφάκη—βλ. σ. 68, 84) δε θα τις ταύτιζε με τις γυναίκες του Χορού. Τα επιχειρήματα και από τα δύο μέρη έχουν από καιρό εξαντληθεί: όμως βλ. και το πρόσφατο άρθρο μου «Αριστοφανικές τσόντες» (περιοδ. *Θέατρο* 67/8, 1981, 38 κ.κ.), όπου το σχεδόν υποχρεωτικό 'νούμερο της γυμνής χορευτριάς' εξετάζεται ως γενικότερο φαινόμενο της Παλαιάς Κωμωδίας.

Σελ. 83 κ.κ. Έχουμε μια πολύ χρήσιμη και λεπτομερειακή ανάλυση των τυπικών σκηνών *ante portas*, που οδηγεί και στο στέριο συμπέρασμα ότι «ενώ στα πρώτα έργα του ποιητή, ως και τους *Ορνίθες*, οι σκηνές θυρωρού λειτουργούν με μια τυποποιημένη και σταθερή μορφή, στα νεότερα έργα σημειώνεται κάποιος εξελικτικός μετασχηματισμός στην εσωτερική τους διάπλαση»—το φαινόμενο της βαθμιαίας χειραφέτησης του (κάθε) μεγάλου ποιητή από τα παραδοσιακά σχήματα είναι βέβαια γνωστό (όπως και η δυνατότητα της επιστροφής). Ο Στεφανής θεωρεί πρωταρχικό στοιχείο του κοινού τύπου το να ανοίγει την πόρτα κάποιος δούλος-θυρωρός, και ερμηνεύει ως συνειδητές ίσως αποκλίσεις «αγροίκων» (πρβ. Θεοφρ. *Χαρακτ.* 4, 9) τις περιπτώσεις του Λαμάχου, του Δήμου και του Ηρακλή, που ανοίγουν την πόρτα μοναχοί τους. Η παρατήρηση είναι ευρηματική, και ενισχύεται, αν θυμηθούμε ότι και ο Δύσκολος του Μενάνδρου ανοίγει δυο τρεις φορές ο ίδιος την πόρτα του: όμως δεν επιτρέπεται να παραβλέψουμε ότι η συχνή χρήση των δούλων στις σκηνές αυτές αποτελεί ίσως στοιχείο αστικοποίησης του λαϊκού τύπου, και είναι οπωσδήποτε λάθος να στηριχτούμε πάνω της για να εξισώσουμε με δούλο και το μαθητή του Σωκράτη, όταν ανοίγει την πόρτα του φροντιστηρίου, στις *Νεφέλες*.

Σελ. 102-115: σε ολόκληρο το τρίτο κεφάλαιο—και όχι μόνο σε αυτό—ο συγγρ. παραλείπει να προφυλαχτεί από έναν κίνδυνο, που όμως έπρεπε να του είναι γνωστός. Αποφασί-

ζοντας να εξετάσει «από τις τυπικές λειτουργίες που παρατηρούνται στα έργα του Αριστοφάνη μόνο εκείνες των οποίων φορείς, αποκλειστικά ή όχι, είναι δούλοι», έπρεπε να προσέξει ότι τελικά καμιά από τις λειτουργίες που ξεχωρίζει δεν είναι αποκλειστικά ή έστω κατ'εξοχήν, δουλικά, γεγονός που θα τον υποχρέωνε να αλλάξει οπτική γωνία και να μετακινήσει το κέντρο βάρους της εξέτασής του. Αντί να μελετά αυτά καθαυτά τα γενικότερα φαινόμενα μέσα από το περιορισμένο υλικό των δουλικών ρόλων, ο συγγρ. έπρεπε να αρκестεί στη διαπίστωση ότι και δούλοι αναλαμβάνουν τη μια ή την άλλη τυπική λειτουργία, και να αναζητήσει, αν υπάρχουν ιδιοτυπίες στις περιπτώσεις αυτές.

Σελ. 128: συναντούμε μια προσπάθεια να καταταχτούν οι ρόλοι των δούλων που μετέχουν (και μιλούν) στην εξέλιξη της δράσης. «Διακρίνονται σε τρεις κύριες κατηγορίες: (α) σε πρόσωπα που εκτελώντας ασήμαντους ρόλους ελάχιστα διαφέρουν ως προς τη σημασία από τα βωβά. (β) σε πρόσωπα που αποκτούν κάποια στοιχειώδη υπόσταση και εκδηλώνουν ορισμένα προσωπικά χαρακτηριστικά, καθώς πρωταγωνιστούν προσωρινά σε σύντομες επεισοδιακές σκηνές—η ομάδα αυτή είναι η πολυπληθέστερη—και (γ) σε βασικούς ήρωες με πρωταγωνιστικούς ρόλους, όπως ο Ξανθίας των *Βατράχων* και ο Καρίων». Ο ίδιος ο συγγρ. μάς έχει δώσει το δικαίωμα να ρωτήσουμε πού ανήκουν στη διαίρεση αυτή όχι μόνο οι δύο δούλοι του Προλόγου, αλλά και ο ίδιος ο Παφλαγόνας των *Ιππέων*. Το ερώτημα δεν είναι χωρίς σημασία, γιατί από την απάντηση θα δούμε αν ισχύει ή όχι το πόρισμα που ακολουθεί: «Χοντρικά η αξιολογική αυτή διαβάθμιση των ρόλων και της προσωπικότητας των δούλων του Αριστοφάνη συμβαδίζει με τη χρονολογική σειρά των έργων στα οποία τα πρόσωπα αυτά εμφανίζονται».

Σελ. 140 κ.κ.: η περίπτωση των *Ιππέων* εξαιρείται και από τη μεγάλη συζήτηση για τη σχέση δούλος-δεσπότης, και το κενό δεν καλύπτεται από τη σύντομη ανάλυση που βρίσκουμε στο ακόλουθο κεφάλαιο για τους συνδούλους (σ. 154). Αν λάβουμε υπόψη και την κωμωδία αυτή, τότε (α) αμφιβάλουμε αν είναι σωστή η διαπίστωση ότι «η επιβολή του δούλου πάνω στο δεσπότη παριστάνεται πρώτη φορά στους *Σφήκες*» (σ. 150), και (β) βλέπουμε πόσο ενδιαφέρον παρουσιάζει η σύγκριση των κολακικών τρόπων επιβολής που χρησιμοποιεί ο Παφλαγόνας με τα αντίστοιχα (τελείως διαφορετικά) δεδομένα στους *Βατράχους* και στον *Πλούτο*. Η αλληγορική διάσταση των *Ιππέων* κάθε άλλο παρά αποκλείει μια τέτοια σύγκριση.

Σελ. 155 κ.κ.: συγκεντρώνοντας τα «τυπικά χαρακτηριστικά» των δούλων ο συγγρ. χρησιμοποιεί ως άξονα την πιο ολοκληρωμένη προσωπικότητα δούλου που έχουμε στην Παλαιά Κωμωδία, τον Καρίωνα, και είναι προσεκτικός στις γενικεύσεις του. Ωστόσο, το υλικό της διατριβής δεν μπορεί αυτό καθαυτό να αποδείξει ότι ένα χαρακτηριστικό είναι αποκλειστικά ή έστω τυπικά δουλικά: δεν είναι μόνο οι δούλοι 'παρατηρητές του εαυτού τους', 'τιμητές θεών και ανθρώπων', 'σκαίοι και βίαιοι', 'πειραχτές', 'ρεαλιστές', ή ακόμα γαστρίμαργοι, σεξουαλικά έκδοτοι, φυγόπονοι, δειλοί και κλέφτες—όλα αυτά μπορούν να θεωρηθούν (όπως σε ορισμένες περιπτώσεις το βλέπει και ο συγγρ.: 156,42, 163) χαρακτηριστικά των κωμικών προσώπων γενικά. Αν ήταν να προχωρήσουμε παραπέρα, τότε θα έπρεπε στο πλαίσιο μιας γενικότερης μελέτης όλων των χαρακτήρων της Κωμωδίας να διαπιστώσουμε αν υπάρχουν ιδιότητες και τρόποι συμπεριφοράς που αποδίδονται αποκλειστικά ή έστω κατ'εξοχήν σε δούλους, καθώς και αν υπάρχουν άλλες ιδιότητες και τρόποι συμπεριφοράς που τους αποδίδονται σπάνια ή καθόλου. Πάλι όμως φοβούμαι ότι η εικόνα που θα σχηματίζαμε δε θα ήταν παρά η γενικότερη 'τυπική' εικόνα του κοινωνικά υποδεέστερου, στερημένου, καταπονημένου και καταπιεσμένου ανθρώπου, που αγωνίζεται με την κολακεία, την κλεψιά, την πονηριά κτλ. να επιβιώσει και να επιπλεύσει—μια εικόνα ζωής, όπως ήταν φυσικό να

τη βλέπει και να την εκμεταλλεύεται ένας κωμικός ποιητής, που ο ίδιος και το μεγαλύτερο μέρος του ακροατηρίου του ανήκουν σε πιο ευνοημένες κοινωνικές τάξεις.

Είναι μέσα στη φύση της κριτικής να πυκνώνει τις παρατηρήσεις της γύρω από τα ψεγάδια του έργου, χωρίς όμως και να σταματά να επισημάνει ένα ένα τα επιτεύγματα και τις αρετές του. Έτσι, θα την αδικούσαμε αυτή τη διατριβή, αν δεν τονίζαμε ότι οι αρετές της άνετα αντιζυγιάζουν τις αρνητικές όψεις (μεθοδολογικές οι περισσότερες) που επισημάναμε, και οι εύστοχες παρατηρήσεις είναι πολλαπλάσιες από τα αναπόφευκτα παραπατήματα. Ο Στεφανής κατέχει τόσο το θέμα του όσο και τη σχετική βιβλιογραφία σε βάθος και μας έδωσε, κοντά σε όλα τα άλλα, ένα υποδειγματικό, στη σωφροσύνη του, κεφάλαιο για τη γλώσσα των δούλων (σσ. 166-172), και ένα επίμετρο, όπου ξεπερνώντας τα στενά όρια της Κωμωδίας ανοίγει σωστά το δρόμο για παραπέρα. Η μορφή του 'δούλου', όπως διαπλάθεται όχι στο θέατρο μόνο, αλλά και στα άλλα λογοτεχνικά είδη, έχει πολλά να μας αποκαλύψει και όταν συσσωρευτούν οι μονογραφίες, τότε θα είναι η σειρά των διαχρονικών και των συγκριτικών μελετών. Θα ήταν πολύ ενδιαφέρον και διδακτικό, τόσο για την κοινωνική όσο και για τη λογοτεχνική ιστορία, να δούμε μια μέρα δίπλα στο Μανή, τον Καρίωνα, τον Πυρρία, το Γέτα και τους λατίνους επιγόνους τους, να μνημονεύονται και να μελετιούνται συγκριτικά όχι μόνο ο Κατζούρμπος και ο Κατζάραπος ή ο Φιάκας, αλλά και πιο μακρινές 'υπηρετικές' προσωπικότητες, όπως π.χ. ο νέγρος Φρικόλέν και ο Πασπαρτού του Ι. Βερν.

ΦΑΝΗΣ Ι. ΚΑΚΡΙΑΗΣ

C. A. Trypanis, Greek Poetry from Homer to Seferis, Λονδίνο-Βοστώνη 1981 (Faber and Faber). 8ο, σσ. 896.

Τὰ τελευταῖα δεκαπέντε χρόνια παρατηρεῖται σὲ παγκόσμια κλίμακα μιὰ ιδιαίτερη ἔξαρση στὴ σύνταξη ἱστοριῶν τῆς ἑλληνικῆς λογοτεχνίας, οἱ ὁποῖες προορίζονται γιὰ τὸν σπουδαστὴ, τὸ εὐρύτερα μορφωμένο κοινὸ ἢ τὸν εἰδικὸ φιλόλογο. Στὴν ομάδα αὐτῶν τῶν γραμματολογικῶν ἐγχειριδίων ἐντάσσεται καὶ ἡ κρινόμενη ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς ποίησης ἀπὸ τὸν Ὅμηρο ὡς τὸν Σεφέρη. Ἡ σύλληψη τῆς συγγραφῆς μιᾶς τέτοιας ἱστορίας πρέπει νὰ χαιρετιστεῖ μὲ ιδιαίτερη ἱκανοποίηση, τόσο γιὰτὶ ἀποτελεῖ τὴν πρώτη συστηματικὴ καὶ ἐξαντλητικὴ προσπάθεια νὰ ἀντιμετωπιστεῖ ἡ ἑλληνικὴ ποίηση ὡς ἑνιαῖο καὶ ἀδιάσπαστο σύνολο ὅσο καὶ γιὰτὶ προσφέρει στὸν ἀναγνώστη τὴν εὐκαιρία νὰ ἀποκτήσει μιὰ πανοραμικὴ ἀποψη τῆς ποιητικῆς παραγωγῆς καὶ νὰ παρακολουθήσει τὴν ἐμφάνιση, ἐξέλιξη καὶ τύχη τῶν λογοτεχνικῶν εἰδῶν σ' ἕνα διάστημα τριῶν χιλιάδων χρόνων καὶ σ' ἕνα γεωγραφικὸ χῶρο ποῦ ἐκτείνεται ὀπὸ τὴ Μ. Ἀσία ὡς τὴν Κάτω Ἰταλία καὶ ἀπὸ τὴ παραδουνάβειες ἐπαρχίες ὡς τὴ Β. Ἀφρική.

Τὸ βιβλίο εἶναι, σύμφωνα μὲ τὴ μετρίοφρονα δήλωσι τοῦ συγγρ. (πρό-λογος, σ. 19), ἀποτέλεσμα τῆς ἀγάπης του γιὰ τὸ ἀντικείμενό του καὶ λιγώ-τερο καρπὸς συστηματικῆς ἐπιστημονικῆς ἐνασχόλησης. "Ὅπως ὁμως δεί-χνουν οἱ ἄφθονες παραπομπές καὶ σημειώσεις (2349 στὸ σύνολό τους, καλύ-πτουν τὶς σσ. 705-786) καθὼς καὶ ἡ ἐκτενὴς καὶ ἐνημερωμένη βιβλιογραφία (σσ. 789-885), ἀγάπη καὶ ἐπιστημονικὴ ἐνασχόληση δὲν ἀλληλοαποκλείονται, ἀλλὰ, ἀντίθετα, ἡ πρώτη ἐνισχύει καὶ τροφοδοτεῖ τὴ δεύτερη. "Ἡδὴ ἀπὸ αὐτῆ τὴν οὐδέτερον καὶ ἐξωτερικὴ περιγραφή γίνεται φανερό ὅτι ὁ συγγρ. δὲν εἶχε στὸ νοῦ του μόνο τὸν λόγιον ἀναγνώστη, ποῦ θὰ ἐπιθυμοῦσε νὰ ἔχει μιὰ γρήγο-ρη καὶ ἔγκυρη πληροφόρηση γύρω ἀπὸ κάποιο θέμα τῆς ἐλληνικῆς ποίησης, ἀλλὰ καὶ τὸν φιλολογικὸ κόσμον, καὶ ἡ προσφορά του εἶναι, ἀσφαλῶς, εὐπρόσ-δεκτη.

Τὸ ὕλικο τοῦ ὁ συγγρ. τὸ κατανέμει σὲ δώδεκα περιόδους, ποῦ συγκροτοῦν τὰ πέντε μέρη τοῦ βιβλίου: Ἡ ἀρχαία Ἑλλάδα (σσ. 25-240)· ἡ ἐλληνιστικὴ ἐποχὴ (σσ. 245-424)· ὁ βυζαντινὸς κόσμος (σσ. 429-526)· οἱ Ἑλληνες κατὰ τὴ Φραγκοκρατία καὶ τὴν Τουρκοκρατία (σσ. 531-602)· ἡ νεότερη Ἑλλάδα (σσ. 605-700). Ἡ ἐξέταση γίνεται μὲ βάση τὰ λογοτεχνικὰ εἶδη¹ καὶ ὄχι τὴ συνολικὴ προσφορά τοῦ κάθε ποιητῆ. Ὑπάρχουν ὁμως καὶ ὀρισμένες παρεκ-κλίσεις ἀπὸ αὐτὴ τὴν εὐλογη μεθοδολογικὴ ἐπιλογή, οἱ ὁποῖες δημιουργοῦν προβλήματα. "Ἐνα χαρακτηριστικὸ παράδειγμα προσφέρει ἡ περίπτωση τοῦ Καλλιμάχου. Ἡ μεγάλη μορφή τοῦ λόγιου ποιητῆ τῆς ἀλεξανδρινῆς ἐποχῆς ἐπέβαλε ἴσως στὸν μελετητὴ του τὴν ἐνιαία πραγμάτευση τῆς ποιητικῆς παρα-γωγῆς του (σσ. 270 κ.έ.). "Ἔτσι, ἡ ἐξέταση τοῦ ἐπύλλιου Ἐκάλῃ ἐντάσσεται στὰ εὐρύτερα συμφραζόμενα τοῦ κεφαλαίου γιὰ τὸν Καλλιμάχου (σ. 272), ἐνῶ στὸ κεφάλαιο γιὰ τὸ ἀλεξανδρινὸ ἐπύλλιο, ποῦ ἀκολουθεῖ ἀμέσως μετὰ, γίνε-ται ἀπλὴ ὀνομαστικὴ μνεία του (σ. 279).

Ἄλλο συγγρ. ἀκολουθεῖ στὴν πραγμάτευση τοῦ θεματός του ἕνα συγκεκρι-μένο σχῆμα ποῦ μπορεῖ νὰ περιγραφεῖ συνοπτικὰ ὡς ἐξῆς: Πρὶν ἀπὸ κάθε περίοδο προτάσσεται μιὰ σύντομη εἰσαγωγή, ὅπου ὁ συγγρ. περιγράφει τὶς ἱστορικὲς συνθῆκες κάτω ἀπὸ τὶς ὁποῖες πρωτοεμφανίζονται ἢ ἐξακολουθοῦν νὰ καλλιεργοῦνται τὰ διάφορα λογοτεχνικὰ εἶδη καὶ ἀναφέρει τὰ βασικὰ ἀνα-γνωριστικὰ χαρακτηριστικὰ καὶ τοὺς κύριους ἐκπροσώπους τῆς συγκεκριμέ-νης περιόδου. Ὑστερα ἀπὸ τὴν εἰσαγωγή ἀκολουθεῖ τὸ συστηματικὸ μέρος, ὅπου καταγράφονται μὲ συντομία τὰ βιογραφικὰ στοιχεῖα τοῦ ποιητῆ, συζη-τοῦνται προβλήματα πατρότητας καὶ χρονολόγησης τοῦ ποιήματος, περιγρά-φεται τὸ ὕφος, ἐξετάζονται ἡ τεχνικὴ καὶ ὁ ἰδεολογικὸς κόσμος τοῦ ποιήματος, προσφέρεται μιὰ σύντομη περίληψη τοῦ περιεχομένου, γίνονται συγχρίσεις μὲ ἄλλους ποιητές, ἀνιχνεύονται μοτίβα καὶ κοινοὶ τόποι, ἐντοπίζονται πρότυ-

1. Μὲ τὸν ὅρο αὐτὸ δὲν ἐννοῶ τὶς «τρεῖς γνήσιες καὶ φυσικὲς μορφές τῆς ποίησης» (ἔπος, λυρική ποίηση, δράμα), ὅπως τὶς χαρακτήρισε ὁ Goethe (*Der Westöstliche Divan*, dtv Gesamtausgabe, τόμ. 5, Μόναχο 1961, σ. 179), ἀλλὰ ἐπιμέρους ποιητικὲς ἐκφάνσεις (ὕμνος, ἐλεγεία, ἐπίγραμμα κτλ.). Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ συγγρ. ἐγκαταλείπει αὐτὴ τὴ μέθοδο μετὰ τὴ σ. 548 καὶ προτιμᾷ, γιὰ λίγες σελίδες, τὴν ἐξέταση κατὰ γεωγραφικὲς πε-ριοχές, ἐνῶ στὴ συνέχεια υἱοθετεῖ τὴν ἐξέταση κατὰ λογοτεχνικὲς σχολές (Ἀθηναϊκὴ, Ἑπτανησιακὴ κτλ.).

πα και επιδράσεις, γίνονται μετρικές παρατηρήσεις και αξιολογείται αντικειμενικά και χωρίς μυωπικές έθνικιστικές προκαταλήψεις ή συνολική προσφορά του κάθε ποιητή. Άρκει αυτή ή απαρίθμηση, για να αντιληφθεί ο αναγνώστης τις ποικίλες δυσκολίες που έχει να αντιμετωπίσει ο συντάκτης ενός τέτοιου έγχειριδίου: Πρέπει να κατέχει ένα τεράστιο υλικό μαζί με τη σχετική, κατά κανόνα δυσεπισκόπητη, βιβλιογραφία του· πρέπει να σταθμίζει τις διάφορες δυνατότητες και να παίρνει θέση σε άμφιλεγόμενα ζητήματα· πρέπει να εκθέτει τα λιγότερο ή περισσότερο ασφαλή πορίσματα της νεότερης έρευνας και να επιλέγει τα ουσιώδη αποσιωπώντας τις ατέρμονες φιλολογικές έριδες γύρω από χρονίζοντα προβλήματα της λογοτεχνίας μας· πρέπει να διαθέτει όξυμμένο αισθητικό κριτήριο και πλατιά λογοτεχνική παιδεία. Η έπιτυχής αντιμετώπιση των παραπάνω δυσκολιών σε συνδυασμό με τη σαφήνεια της διατύπωσης, τη γλαφυρότητα του ύφους και την ακρίβεια των πληροφοριών οδηγεί σε ένα πραγματικά αξιοπρόσεκτο αποτέλεσμα, που πρέπει να έξαρθεί με ιδιαίτερη έμφαση. Ο συγγρ., έχοντας θητεύσει στη μελέτη της όμηρικης, άλεξανδρινής και βυζαντινής ποίησης και έχοντας έπαρκή γνώση της νεοελληνικής ποιητικής παραγωγής, ήταν ασφαλώς από τους πιο ένδεδειγμένους φιλόλογους για την ύλοποίηση αυτού του φιλόδοξου προγράμματος¹. Δέν πρέπει, έπομένως, να έκκληφθοῦν ως ένδειξη άγνωμοσύνης οι λίγες κριτικές παρατηρήσεις που ακολουθούν:

Σ. 35-36. Η κατηγορηματική καταδίκη του τμήματος ψ 297-ω 548 της 'Οδύσειας ως νόθου αποτελεί μάλλον άκραία θέση, αν ληφθεί υπόψη ότι ακόμη και ο «άναλυτικός» Schadewaldt (*Von Homers Welt und Werk*, Στουτγάρδη 1965⁴, σ. 488) μεταθέτει το τέλος της 'Οδύσειας στο ψ 343, δηλαδή 48 στίχους μετά το όριο που θέτει ο συγγρ. ακολουθώντας την άρχαία όμηρική κριτική. Για μιá ίκανοποιητική υπεράσπιση του άθετούμενου τμήματος βλ. C. Moulton, *The End of the Odyssey*, *GRBS* 15 (1974) 153-169.—Σ. 36. Ο συγγρ. όρθά θεωρεί την «Τηλεμάχεια» αναπόσπαστο τμήμα της 'Οδύσειας. Γι' αυτό το κρίσιμο θέμα της όμηρικής φιλολογίας ίσως ήταν άπαραίτητη ή παραπομπή του αναγνώστη στη διεξοδική ειδική μελέτη του Δ. Ν. Μαρωνίτη, *Αναζήτηση και νόστος του 'Οδυσσέα*, Αθήνα 1973, έστω και αν είναι, για γλωσσικούς λόγους, δυσπρόσιτη στο πλατύ άγλόφωνο κοινό.—Σ. 98. Η έντύπωση ότι επικρατεί όμοφωνία σχετικά με την άπόρριψη της άπόδοσης του άδέσποτου λυρικού άποσπάσματος 976 Page [πρόκειται για το πασίγνωστο άπόσπασμα που άρχίζει με τον στίχο *δέδυκε μὲν á σελάνα*] στη Σαμφώ είναι παραπλανητική. Την άπόδοσή του υποστήριξαν πρόσφατα ο D. A. Campbell, *Greek Lyric Poetry. A Selection*, Λονδίνο 1967, σ. 285 και ο D. Clay, *Fragmentum adespotum* 976, *TAPhA* 101 (1970) 119-129.—Σ. 122. Ο συγγρ. τάσσεται με την άποψη ότι το σύνολο των χορών που έπαιρναν μέρος στους διθυραμβικούς άγώνες των Μεγάλων Διονυσίων άνερχόταν σε δέκα. Το έπιγραφικό υλικό (πρβ. *IG II²* 2318, 320 κ.έ.) φαίνεται, ώστόσο, να εύνοει την άποψη ότι κάθε φυλή προσέφερε χορό και άνδρών και παιδιών, όποτε το σύνολο των χορών άνέρχεται σε είκοσι. Βλ. σχετικά A. W. Pickard-Cambridge, *The Dramatic Festivals of Athens*, 'Οξφόρδη 1968², σσ. 66 και 75· H.-D. Blume, *Einführung in das antike*

1. Προανακρούσματα αυτού του έργου αποτέλεσαν οι εισαγωγές του συγγρ. σε δύο άνθολογίες της έλληνικής ποίησης: *Medieval and Modern Greek Poetry*, 'Οξφόρδη 1951 και *The Penguin Book of Greek Verse*, Harmondsworth 1971.

Theaterwesen, Darmstadt 1978, σσ. 22-23.—Σ. 151. Οι *Τραχίνιες* του Σοφοκλή χρονολογούνται στη δεκαετία του 430 π.Χ., χρονολογία που υποστήριξε πρόσφατα και ο A. Lesky, *Alkestis und Deianeira, Miscellanea Tragica* (τιμ. τόμος J. C. Kamerbeek), "Αμστερνταμ 1976, σσ. 213-223. Βλ. όμως τις μονογραφίες του E.-R. Schwinge, *Die Stellung der Trachinierinnen im Werk des Sophokles*, Γοττίνγγη 1962 (Hypomnemata 1) και του Σ. Γ. Καψωμένου *Sophokles' Trachinierinnen und ihr Vorbild*, 'Αθήνα 1963, οι οποίοι υποστηρίζουν μια πρόωμη χρονολόγηση, όπως σδήποτε πριν από την *Άλκηστη* του Εϋριπίδη (438 π.Χ.). 'Ενδεικτικά για την άβεβαιότητα που επικρατεί στην έρευνα είναι τὰ λόγια τῆς P. E. Easterling στην έκδοση τῆς τῶν *Τραχιῶν* (Cambridge 1982, σ. 23): Any date between 457 and, say, 430 would not be implausible. Μια υποσημείωση θὰ ἦταν ἐδῶ ἀπαραίτητη. —Σ. 152. Τὸ πρόβλημα τῆς ἀποθέωσης τοῦ 'Ηρακλῆ στο τέλος τῶν *Τραχιῶν* ἔχει ἀπασχολήσει ἐπανεπιλημένα τὴν ἔρευνα. Προσωπικὰ τάσσομαι μὲ τὴ μερίδα ἐκείνη τῶν φιλολόγων πού δὲν ἀποδέχονται τὴν ὑπαρξὴ ἀποθέωσης, συμφωνώντας μὲ τὴν K. K. Δόλια, *Τραχίνιες τοῦ Σοφοκλῆ καὶ Hercules Oeteus τοῦ Σενέκα*, 'Αθήνα 1975, σσ. 7-8· ἀντίθετα ὁ A. M. 'Ετμάν, *Τὸ πρόβλημα τῆς ἀποθέωσης τοῦ 'Ηρακλέους ἐν ταῖς Τραχιῶν τοῦ Σοφοκλέους καὶ ἐν τῷ Hercules Oeteus τοῦ Σενέκα*, 'Αθήνα 1974, passim. Νομίζω ὅτι καὶ ἐδῶ μιὰ υποσημείωση θὰ ἦταν ἀπαραίτητη. —Σ. 154 καὶ 171. Τὰ κριτήρια μὲ βάση τὰ ὁποῖα χρονολογοῦνται ἡ *Πλέκτρα* τοῦ Σοφοκλῆ γύρω στὸ 420 π.Χ. καὶ τὸ ὁμότιτλο δράμα τοῦ Εϋριπίδη τὸ 417 π.Χ. δὲ διευκρινίζονται καθόλου. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἄποψη ἡ σημείωση τοῦ τελευταίου ἐκδότη τοῦ Εϋριπίδη στὴ σειρά τῆς 'Οξφόρδης (1981) J. Diggle: γιὰ τὴν *Ἡλέκτρα*: fabula intra annos 422-416 a. C. acta ut videtur. —Σ. 168. 'Ο συγγρ. θεωρεῖ τὴ σκηνὴ τοῦ Αἰγέα στὴ *Μήδεια* τοῦ Εϋριπίδη δραματικὰ ἀδικαιολόγητη. 'Ωστόσο, πρόσφατα πληθαίνουν οἱ ὑποστηρικτὲς αὐτῆς τῆς σκηνῆς πού κατηγορήθηκε ἤδη στὴν ἀρχαιότητα (πρβ. 'Αριστοτέλη *Ποιητικὴ* 1461 b 20· Σχόλια στὸν στ. 666 τῆς *Μήδειας*). Βλ. ἐνδεικτικὰ H. Erbse, *Über die Aigeusszene der Euripideischen Medea*, *WS* 79 (1966) 120-133. —Σ. 185. «The play [ἡ *Ἰφιγένεια ἢ ἐν Αὐλίδι*] begins with Agamemnon bidding Clytaemnestra to bring their daughter Iphigeneia to Aulis». Πρόκειται προφανῶς γιὰ παραδρομὴ. Τὸ ἔργο ἀρχίζει μὲ τὴν ἀποστολὴ μιᾶς ἐπιστολῆς πού ἀκυρώνει τὴν προηγούμενη πρόσκληση τῆς 'Ἰφιγένειας.—Σ. 198. Στὰ δράματα τοῦ 'Αστυδάμαντα πρέπει νὰ προστεθεῖ καὶ ὁ *Ἐκτωρ*. Βλ. σχετικὰ B. Snell, *Szenen aus griechischen Dramen*, Βερολίνο 1971, σσ. 138-153 καὶ G. Xanthakis-Karamanos, *Studies in Fourth-Century Tragedy*, 'Αθήνα 1980, σσ. 162 κ.έ.—Σ. 257. 'Η διατύπωση ἀμφιβολιῶν σχετικὰ μὲ τὴν ταύτιση τῆς *Comoedia Florentina* μὲ τὴν *Ἀσπίδα* τοῦ Μενάνδρου εἶναι τελείως ἀδικαιολόγητη. —Σ. 303. «Ezechiel, though not a Greek, is in the mainstream of the Hellenistic dramatic tradition». Αὐτὴ ἡ ἄποψη δὲν ἐναρμονίζεται μὲ ὅσα γράφονται στὴ σ. 11 τῆς σ. 732: «It should be remembered, however, that the *Exagoge* was not written by a Greek and may therefore not be a sound basis on which to draw firm conclusions about Greek tragedy contemporary with it». Οἱ ἐπιφυλάξεις πού διατυπώνονται στὴ σημείωση εἶναι, ἀσφαλῶς, δικαιολογημένες· ἡ ἀσυνέπεια προκύπτει ἀπὸ τὴν κατηγορηματικὴ ἔνταξη τοῦ 'Ἐζεκιήλου στὸν κορμὸ τῆς ἑλληνιστικῆς δραματικῆς παράδοσης, πράγμα πού προϋποθέτει τὴν ἰσότητι ἀντιμετώπιση τῆς *Ἐξαγωγῆς* μὲ τὰ δράματα τῆς ἴδιας περιόδου. 'Η κατάσταση διευθετεῖται εὐκόλα, ἂν γραφτεῖ π.χ. ὅτι ὁ 'Ἐζεκιήλος ἦταν φυσικὸ νὰ δεχτεῖ ἐπιδράσεις ἀπὸ τὴ σύγχρονη ἑλληνιστικὴ τραγωδία καὶ ἂν αὐτὴ ἡ κινούρια διατύπωση συνοδευτεῖ ἀπὸ τὴ σ. 11, ἡ ὁποία μὲ τὴ σημερινὴ τῆς θέσης ἀντιστοιχεῖ σὲ ἄλλα συμφραζόμενα. "Ἐνα ἐρμηνευτικὸ ὑπόμνημα σ' αὐτὴ τὴν ἑλληνιστικὴ τραγωδία ἦταν ἓνα ἐπεῖγον ζητούμενο, πού ἱκανοποίησε μὲ τὴν πρόσφατην ἔκδοσή του ὁ H. Jacobson (Cambridge 1983). —Σ. 744 σ. 2. 'Η ἀκρο-

στιχίδια που άφορα τον τραγικό Χαϊρήμονα ανεβάζει το όριο από τον 3ο αιώνα π.Χ. στο 4ο. Βλ. σχετικά Σπῆλ, δ.π., σ. 168 και Xanthakis-Karamanos, δ.π., σσ. 8 και 178. —Σ. 360. Για τους λεγόμενους ψαλμούς του Σολομώντα είναι απαραίτητη μιὰ διευκρίνηση: Οί δεκαοχτώ ψαλμοί, που διακρίνονται για τὸ παλαιδιαθηρικό τους πνεύμα, αποδόθηκαν στὸν Σολομώντα με βάση τὴν περικοπή τοῦ Γ' Βασιλειῶν 5, 12: Καὶ ἐλάλησεν Σαλωμών τρισχιλίαις παραβολάς, καὶ ἦσαν αἱ ᾠδαὶ αὐτοῦ πεντακισχίλιαι. Ἴσως δὲν εἶναι περιττὸ νὰ σημειώσουμε ὅτι μαζί με τοὺς ψαλμοὺς ἀποδίδονται στὸν Σολομώντα καὶ 42 ᾠδές, γιὰ τίς ὁποῖες ὁ συγγρ. δὲν κάνει λόγο. —Σ. 545. Ἡ ἀναγωγή τοῦ ἐλληνικοῦ κειμένου τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως σὲ κάποιο γαλλικὸ πρότυπο παραμένει ἀβέβαιη ὑπόθεση, πού πρόσφατα μάλιστα ἔχει ἀμφισβητηθεῖ με βάση ἐπιχειρήματα. Βλ. Α. Πολίτη, Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας, Ἀθήνα 1978, σ. 34 με σημ. 5, ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη σχετικὴ βιβλιογραφία. —Σ. 567. Ἡ χρονολογία 1553-1617 γιὰ τὴ ζωὴ τοῦ Κορνάρου κάθε ἄλλο παρὰ ὀριστικὴ εἶναι, ὅπως, ἄλλωστε, ἀναγνωρίζει καὶ ὁ ἴδιος ὁ συγγρ. στὴ σημ. 64 τῆς σ. 775. Βλ. σχετικὰ τὴν ἐπισκόπηση τοῦ προβλήματος ἀπὸ τὸν Στ. Ἀλεξίου, Μαντατοφόρος 13 (1979) 4-11. Βλ. τώρα καὶ Σπ. Εὐαγγελάτου, Χρονολόγησι τοῦ Ἑρωτόκριτου, Ἑλληνικά 33 (1981) 98-127. Ὁ Εὐαγγελάτος ἐπιχειρεῖ νὰ δείξει με τρόπο ὀριστικὸ τὴν ἐξάρτηση τοῦ ποιήματος ἀπὸ τὴ διασκευή τοῦ Albani καὶ τοποθετεῖ τὴ σύνθεση τοῦ Ἑρωτόκριτου ὄψιμα. Στὴ σ. 100 τῆς μελέτης του ὁ Εὐαγγελάτος προαναγγέλλει προσεχῆ ἐργασία του, ὅπου θὰ ὑποστηρίξει ὅτι ὁ Ἑρωτόκριτος πιθανότατα ὀλοκληρώθηκε μετὰ τὸ 1655». Τὰ συμπεράσματα τοῦ Εὐαγγελάτου τὰ ἀμφισβήτησε πρόσφατα ὁ Γ. Κ. Μαυρομάτης στὴ διατριβή του Τὸ πρότυπο τοῦ «Ἑρωτόκριτου», Ἰωάννινα 1982, ὁ ὁποῖος καταλήγει στὴν ἀπόψη (σ. 290): «...ὁ Κορνάρος γράφοντας τὸν «Ἑρωτόκριτο» εἶχε μπροστὰ του μιὰ ἀπὸ τίς ἐκδόσεις τῆς ἐντυπῆς πεζῆς διασκευῆς πού τυπώθηκε ἀπὸ τὸ 1543 καὶ πέρα, καὶ ὄχι τὴν ἔμμετρη διασκευή τοῦ Albani». —Σ. 600. Γιὰ τὸ πρότυπο τῆς «Ἀνοιξῆς», ποιήματος πού ὁ συγγρ. τὸ ξεχωρίζει ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπη ποιητικὴ παραγωγή τοῦ Βηλαρά, βλ. Α. Βρανούση, Ἡ «Ἀνοιξή» τοῦ Βηλαρά καὶ τὸ ἰταλικὸ τῆς πρότυπο, Ὁ Ἑραμιστής 11 [1974 (1980)] 627-648. Πρόκειται γιὰ τὸ ποίημα «Primavera» τοῦ Parini. —Ἀισθητὴ εἶναι ἡ παράλειψη τοῦ Ρωσσαγγλογάλλου, ἐνὸς σατιρικοῦ ποιήματος 398 στίχων, τὸ ὁποῖο ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς χαρακτήρησε «σημαντικὸ μνημεῖο τοῦ ἐλληνικοῦ διαφωτισμοῦ»¹. Τὸ ποίημα ἦταν πιθανότατα γνωστὸ στὸν Λόρδο Βύρωνα τὸ 1811· ἡ πραγματέυσή του ἐμπίπτει, ἐπομένως, στὸ τέλος τοῦ τέταρτου μέρους τοῦ βιβλίου (ἰδιαίτερα σσ. 601-602). —Σ. 633. Ἡδὴ ὁ Παλαμαῖς στὴ μελέτη του «Ἡ κριτικὴ καὶ ὁ Σολωμός» (Κωστῆ Παλαμαῖ, Διονύσιος Σολωμός, ἐπιμ. Μ. Χατζηγιακουμῆ, Ἀθήνα 1970, σ. 123) εἶχε ἐντοπίσει κάποια ἐπίδραση τοῦ Shelley στὸν «Ἕμνος» τοῦ Σολωμοῦ. Γιὰ τὴν ἐπίδραση τοῦ Shelley βλ. τώρα περισσότερο στὴ μελέτη τοῦ Ε. Ν. Φραγκίσκου, Ὁ Σολωμικός «Ἕμνος» καὶ τὸ λυρικό δράμα «Hellas» τοῦ P. B. Shelley (1822), Ὁ Ἑραμιστής, δ.π., σσ. 527-567. Τὸ ὄνομα τοῦ Shelley πρέπει νὰ προστεθεῖ, ἐπομένως, στὰ ὀνόματα τῶν εὐρωπαϊῶν ποιητῶν πού μνημονεύονται στὴ σ. 633. —Σ. 634. Ἐρευνες τοῦ Α. Μυγδάλη στὴ Γερμανία (Σολωμοῦ Εἰς τὸ θάνατο τοῦ Λόρδ Μπάιρον. Πηγές καὶ ξένες ἐπιδράσεις, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 41 σημ. 3) δὲν ἀπέδωσαν τίποτε θετικὸ σχετικὰ μετὰ τὸν χαρακτηρισμὸ τοῦ Σολωμοῦ ἀπὸ τὸν Γκαίτε ὡς «Μπάιρον τῆς Ἀνατολῆς». —Τώρα διαθέτουμε δείγματα ἀπὸ τὴν ποιητικὴ παραγωγή τοῦ Ἀλέξανδρου Παπαδιαμάντη. Βλ. σχετικὰ Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλο, Στὸν Πρόδρομο στὸν Ἀσέληνο. Ἐνα ἄγνωστο ποίημα τοῦ Ἀλ. Παπαδιαμάντη, Ἑλληνικά 32 (1980) 231-241· τοῦ

1. Βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶ, Τὸ κείμενο τοῦ «Ρωσσαγγλογάλλου», Ἑλληνικά 17 (1962) 188-201, τὸ παράθεμα στὴ σ. 188. Πρβ. τώρα καὶ Α. Παπαγιαννόπουλο, Ρωσσαγγλογάλλος, Θεσσαλονίκη 1981, με ἀφερέγγυο κείμενο καὶ ποικίλα ἱστορικὰ σχόλια.

Ίδιου, Μαρτυρίες για τὰ ἄφρατα ποιήματα τοῦ Παπαδιαμάντη, *Ἐκηβόλος* 8-9 (1981) 659-668, ὅπου ἀνιχνεύονται ὅλες οἱ πληροφορίες για τὴν ὑπαρξὴ ποιημάτων τοῦ Παπαδιαμάντη καὶ γίνονται ἀναφορὲς σὲ ἤδη δημοσιευμένα ποιήματά του. —Σ. 698: «Moreover, there is hardly any irony or wit, not a flicker of humour, to relieve the grand tragic picture». Αὐτὴ ἡ ἀφοριστικὴ ἐκτίμηση για τὴν ποίηση τοῦ Σεφέρη εἶναι ὑπερβολικὴ. Πρβ. π.χ. τὴ γνώμη τοῦ Γ. Π. Σαββίδη στὸν σύμμεικο τόμο *Σάτιρα καὶ πολιτικὴ στὴ νεώτερη Ἑλλάδα*, Ἀθήνα 1979, σ. 276: «Καὶ τὸ κέφι αὐτό, για ὅποιον ξέρει νὰ διαβάσει, βρῖσκεται διάσπαρτο στὸ ἔργο τοῦ Σεφέρη, τόσο τὸ ποιητικὸ ὅσο καὶ τὸ πεζογραφικὸ. Λιγότερο ἴσως μὲ τὸν τόνο τῆς εὐτραπέλειας... καὶ περισσότερο ὡς θυμόσοφο ἢ φανταζίστικο χιούμορ».

Βιβλιογραφία. Ὁ συγγρ. τονίζει δικαιολογημένα (σ. 789) ὅτι ἡ βιβλιογραφία του, παρὰ τὴν ἔκτασή της, δὲν εἶναι πλήρης· καὶ πραγματικά, εἶναι αἴτημα οὐτοπικὸ ἢ ἐπιδιώξιμη ὅποιασδήποτε πληρότητας σ' ἓνα τομέα ὅπως ἡ κλασικὴ φιλολογία, ὅπου παλιὲς ἐκδόσεις καὶ μελέτες συνυπάρχουν καὶ συμπορεύονται μὲ τίς νέες.

Ἔτσι θὰ μπορούσε νὰ γίνουν ἐδῶ δύο εἰδῶν συμπληρώσεις: (α) νὰ προστεθοῦν μερικὲς βασικὲς ἐκδόσεις καὶ μελέτες ποὺ για διαφόρους λόγους παραλείφθηκαν—ἡ ἀποφυγὴ ἐπιβάρυνσης τοῦ ἤδη ὀγκώδους τόμου μὲ ἐπιπλέον σελίδες θὰ στάθηκε, ἀσφαλῶς, καθοριστικὸ ἀλλὰ ἐπιζήμιο κριτήριο, γιατὶ ἀπουσιάζουν σημαντικὲς νεότερες μονογραφίες π.χ. για τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ μονωδία, τὸ σατυρικὸ δράμα καὶ τὸν μῦθο· (β) νὰ ἀναφεροῦν μερικὲς σημαντικὲς σχολιασμένες ἐκδόσεις καὶ ἐργασίες ποὺ κυκλοφόρησαν μετὰ τὸ 1979 καὶ ποὺ δείχνουν τὴν πρόοδο στὴν ἔρευνα τῆς λογοτεχνίας μας κατὰ τὸ χρονικὸ διάστημα ἀπὸ τὴν παράδοση τοῦ χειρογράφου τοῦ κρινόμενου βιβλίου ὡς τὴν ἐκτύπωση αὐτῆς τῆς βιβλιοκρισίας. Ἐδῶ δὲ θὰ ἀκολουθῶ κανέναν ἀπὸ τοὺς προτεινόμενους δρόμους καὶ για λόγους οἰκονομίας χώρου καὶ γιατὶ τὰ βιβλία αὐτὰ εἶναι, ἀσφαλῶς, γνωστὰ στὸν συγγρ. καὶ τοὺς ὁμοτέχνους του. Θὰ πρότεινα μόνον τὴ μνεία τῆς βιβλιογραφίας τοῦ Αἰσχύλου για τὰ ἔτη 1518-1974 ποὺ ἐπιμελήθηκε ὁ Α. Wartelle (Παρίσι 1978) καὶ τὴν ἀντικατάσταση τῆς ἀφερέγγυας ἐκδόσεως τῆς *Ἑλένης* τοῦ Εὐριπίδη ἀπὸ τὸν Α. Υ. Campbell (σ. 833) μὲ τὴ διτομὴ σχολιασμένη ἐκδοσὴ τοῦ R. Kannicht (Χαϊδελβέργη 1969). Ἐπίσης καλὸ εἶναι νὰ παραπέμπει κανεὶς στὴν 9ῃ ἐκδοσὴ τῶν *Ποιημάτων* τοῦ Γ. Σεφέρη (Ἀθήνα 1974) καὶ ὅχι στὶς παλαιότερες, στὶς ὁποῖες παραπέμπει ὁ συγγρ. (σ. 884). Τέλος, θὰ ἐπιθυμοῦσα νὰ θυμίσω ὅτι τὰ *Bursians Jahresberichte* (σ. 789) τὰ ἔχει διαδεχτεῖ ἀπὸ τὸ 1956 ἡ περιοδικὴ ἐκδοσὴ τοῦ βιβλιογραφικοῦ δελτίου *Lustrum*. Για τὸ θέμα τῆς βιβλιογραφίας θὰ ἤθελα νὰ προσθέσω ἀκόμη ὅτι ὁ συγγρ. δὲν εἶναι συνεπὴς στὴ μνεία σύμμεικτων τόμων ὅπως τὰ *Wege der Forschung*, τὰ *Entretiens sur l'antiquité classique* καὶ τὰ Ἀφιερώματα τῆς *Νέας Ἑστίας*. Ἡ μνεία τῶν τόμων αὐτῶν εἶναι, ὠστόσο, πολὺτιμη, γιατὶ (i) περιέχουν παλαιότερη βιβλιογραφία, (ii) συγκεντρώνουν παλαιότερες βασικὲς καὶ δυσσεύστες μελέτες καὶ (iii) παρουσιάζουν τὸ σημερινὸ status τῆς ἔρευνας γύρω ἀπὸ ἓνα θέμα ἢ ἓναν συγγραφέα.

Εὐρετήριο. Ὁ πίνακας ὀνομάτων τῶν ποιητῶν (σσ. 887-896) θὰ ἔπρεπε νὰ ἐμπλουτισθεῖ καὶ μὲ ἔργα μὴ ἐπώνυμων ποιητῶν. Ἔτσι ὁ ἀναγνώστης ποὺ θὰ ἤθελε νὰ πληροφορηθεῖ κάτι για τὸ *Χρονικὸν τοῦ Μορέως* θὰ πρέπει νὰ διεξέλθει μὲ προσοχὴ τὰ ἀναλυτικὰ περιεχόμενα (σσ. 9-18) καὶ, μὲ τὴν προϋπόθεση ὅτι γνωρίζει ὅτι τὸ ἔργο γράφτηκε στὴν ἐποχὴ τῆς Φραγκοκρατίας, νὰ τὸ ἀναζητήσῃ κάτω ἀπὸ τὸν γενικὸ τίτλο *Historical poems* (σ. 15). Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ λιγότερο γνωστὰ ἔργα, ὅπως τὰ Ἀνακρεόντικα καὶ οἱ Ψαλμοὶ τοῦ Σολομώντος (βλ. σ. 13).

Τυπογραφικὲς ἀβλεψίες. Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι στὴ σ. 886 ἀναφέρονται τὰ κυριότερα παροράματα, θὰ ἐπιθυμοῦσα νὰ ἐπισημάνω μερικὲς ἀβλεψίες ποὺ ἐνδέχεται

νά γίνουν πηγή νέων λαθῶν: Σ. 117 ἀντί 449 B.C. γρ. 494 B.C.· σ. 221 ἀντί Aioliscos γρ. Aiolosicon· σ. 250 ἀντί Stratonice γρ. Berenice· σ. 519 ἀντί onocentuaros γρ. onocentaurus· σ. 578 ἀντί Tagiapetra γρ. Tagiapiera· σ. 633 ἀντί Strandī γρ. Strani· σ. 754 σημ. 145 (καὶ ἄλλοῦ) ἀντί Herscher γρ. Hercher· σ. 842 ἀντί Argyropolous γρ. Argyropoulos· σ. 854 ἀντί Papademetriou γρ. Papatriandaphyllou· σ. 868 (καὶ ἄλλοῦ) ἀντί Xiroulakis γρ. Xirouhakis· σ. 877 τὸ τεῦχος τῆς Νέας Ἑστίας γιὰ τὸν Σολωμὸ εἶναι τοῦ 1957 καὶ ὄχι τοῦ 1943.

Οἱ παρατηρήσεις ποὺ προηγήθηκαν ἀποσκοποῦσαν στὸ νὰ ἐπισημάνουν μερικὰ ἀμφιλεγόμενα σημεῖα τοῦ βιβλίου, νὰ διορθώσουν μερικὰ ἀβλεπτήματα, νὰ συμπληρώσουν ἐλάχιστες παραλείψεις καὶ νὰ διατυπώσουν ὀρισμένες ἀπόψεις ποὺ διαφωνοῦν μὲ τὴ γνώμη τοῦ συγγρ., χωρὶς αὐτὸ νὰ σημαίνει ὑποχρεωτικὰ ὅτι καὶ τὴν ἀνατρέπουν τελεσίδικα. Πρόθεση, πάντως, τοῦ ὑπογράφοντος δὲν ἦταν νὰ μειώσει τὴν ἀξία τοῦ ἄθλου ποὺ ἐπιτέλεσε ὁ συγγρ.· πρόκειται γιὰ ἔργο ποὺ κανονικὰ θὰ ἀπαιτοῦσε συλλογικὸ μὶχθο καὶ τὴ συνεργασία ἐιδικῶν ἀπὸ διαφόρους κλάδους τῆς φιλολογίας μας. Κλείνοντας κανεὶς αὐτὸ τὸ ὅπωςδὴποτε ἀξιοπρόσεκτο βιβλίον αἰσθάνεται μόνον μιὰ ἔλλειψη ποὺ δὲν ὀφείλεται σὲ ὑπαιτιότητα τοῦ συγγρ. ἀλλὰ στὴν ἀπουσία ἐργασιῶν ὑποδομῆς· ἐννοῶ τὴ διερεύνηση σχετικὰ μὲ τὴν παρουσία τῆς ἀρχαίας καὶ τῆς βυζαντινῆς λογοτεχνίας στὴ νεοελληνικὴ ποίηση, διερεύνηση πρὸς τὴν ὁποία μὲν τώρα ἀρχισε νὰ στρέφεται κάπως συστηματικότερα ἢ ἔρευνα. Τὸ βιβλίον ποὺ κρίναμε ἐδῶ θὰ ἀποτελέσει ἀναμφισβήτητα ἓνα ἐξαιρετικὸ ἐρέθισμα καὶ πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση.

ΔΑΝ. Ι. ΙΑΚΩΒ

G. P. Shipp, Modern Greek Evidence for the Ancient Greek Vocabulary, Sydney UP 1979. 80, pp. 655.

Besides his occupation with Greek and Latin literatures the late Professor Shipp embarked towards the end of his career on a close study of Greek language. His main contribution in this field was his influential work *Studies in the Language of Homer*, Cambridge 1972, which opened out new ground for the study of the language associated with homeric similes. With the present work he traces the evidence modern Greek may provide for our knowledge of ancient Greek vocabulary. The work was composed between 1970-1977 and covers some common ground with N. Andriotis' *Lexikon der Archaismen in Neugriechischen Dialekten*, Wien 1974, though the latter is different in scope. The author died before the publication of his work and the editing was done by Prof. W. Ritchie of the University of Sydney.

This is an exceptionally attractive piece of research. It begins by

recording a selective but fairly complete bibliography. In the Introduction the author touches on several problems such as the misnaming of some words as 'poetic' on account of their absence from Attic prose and the value of studying the vernacular idiom for such a purpose. He then notes that as things are to-day we would like to have fuller knowledge of dialectic vocabulary from parts of the Peloponnese and Northern Greece and singles out as most significant for this study Tsakonian, Pontic, the other dialects of Asia Minor, the dialect of Southern Italy and then those of the islands such as Cyprus, Crete, the Dodecanese, Lesbos and Chios. He notes also the fact that the S. Italian Greek go beyond the ancient koine keeping doric features and throws the idea that the dialect of Mani and related idioms may ultimately be connected with the 'Old Athenian' group. Of the dialects on the mainland only that of the Greek part of Epirus supplied abundant material. To illustrate the connection of geographical considerations with chronological factors the author uses two examples: class. ἄλας, koine ἄλας, demotic ἀλά-τι but S. Italian and a few other places including Cyprus use ἄλας¹. Then class. φέγγος 'light of moon' (so also in songs in Cyprus), late Greek φέγγος 'moon', Modern Greek φεγγάρι. He notes also correspondences between Asia Minor dialects, those of S. Italy and Cyprus.

Of the ancient dialects he notes as most prominent the survival of Doric to be found especially in modern Tsakonian, and in the S. Italian vocabulary. Most of the other doric features surviving may have been adopted by the koine. Ionic is chiefly connected with modern Pontic and other Asia Minor dialects mainly through the pronunciation of η by ε and some other minor characteristics (endings, vocabulary). Here also one may by examining the vocabulary recognize the forms descended directly from Ionic and other which come through the koine. Forms condemned by atticists such as Phrynichus are usually to be found in modern vernacular idioms, for, as he says, αἰτ is rather the features considered non-Attic that have survived in spoken Greek' (p. 10). Thus to take an example not to be found in Shipp, in Photius' lexicon α 629 αἰμωδεῖν· καὶ τοῦτω προσεκτέον τὸν νοῦν· οἱ γὰρ πολλοὶ αἰμωδιᾶν λέγουσιν, ὥσπερ κυλοιδιᾶν... αἰμωδεῖν δὲ οἱ Ἀττικοὶ τὸ τοὺς ὀδόντας μετὰ κνησμοῦ τινος ἀλγεῖν, both forms αἰμωδιᾶν and αἰμωδεῖν are extant in Modern Greek: the demotic μουδιάζω comes from αἰμωδιῶ + -άζω, whereas 'μωδῶ or 'μουδῶ of the Pontic dialects comes from αἰμωδῶ. Another example from Moeris (Shipp p. 172) βραγχᾶν Ἀττικοί, βραγχιᾶν Ἕλληνες where Modern Greek βραχνιάζω came from the 'condemned' form βραγχιάω, whereas the attic form βραγχᾶν seems to survive in Bovan (Cal.) βραχώννω and Cretan βραχαλίζω. Besides entries from Ammonius and Hesychius, which are elucidated or illustrated or both, biblical Greek draws the author's attention.

The discussion itself in general is commendable but occasionally

1. Andriotis, *Archaismen* does not note at all ἄλας as an archaism.

one would like to add something by way of supplementing the material used. All supplements mentioned below are taken from Cyprus unless otherwise stated: ἀγάπη, ἀάπη means also 'sweetheart': ἀγελαιά, ἀγελαί' (Φοῦρνοι) and cf. D. Georgacas, *Glotta* 31, 1951, 215: ἀγριέλαιος, dim. ἀγρέλλιν: ἄγω for Mark 1.38, 14.42 ἄγωμεν 'let us go' cf. ἄωμεν βάγιες ἄωμεν (from a song): ἀελλοπόδης, in an acritic song occurs ἀνεμοπόδης said of the hero's horse: αἰδώς, for ἐντρέπομαι and αἰσχύνομαι cf. με ἀντρέπεται με ἴσθύνεται: αἰών, the expressions (p. 50) εἰς τὸν αἰῶνα μου, μας are not 'popular', whereas εἰς τὸν αἰῶνα is rather ecclesiastic: ἀκολουθία (p. 51) is also learned: ἄλοβα (p. 61)=τὰ ὑποζύγια καθ' ἔλου: ἀμματίζω, also in Cyprus: ἀναβάλλω, ἀνά(β)ολος, ὁ =ἀνδηρον between two fields: ἀνοιγνύτω (p. 82), ἀνοίει ὁ τζαιρός is very frequent: ἀντήλιος, βάλλω ἀντήλιον (=put the hand over the eyes in order to see protected from the sun): ἀποκολώνω (p. 88) should be rather ἀποκωλώνω (ἀπὸ + κωλώνω=draw back, retire) from κῶλον=limb, thigh: ἀποστατόν, ποστατόν and ποστατὰ is a kind of fishing: ἀταλός, to the evidence produced add ταλικός=weak on account of young age mainly of humans but it is used occasionally for animals and young trees: ἀχρεῖος, 'both words (i.e. ἀχρεῖος and ἀχρηστος) are, however, now κοινά' is explained by the fact that both were introduced from the λόγια παράδοση, ἀχρεῖαστος being the only truly popular form: βάβακος, παμπακᾶς should be related, see *Miscellanea Critica* (griech. Teil), p. 29: βιζακίων, the correct spelling is surely βυζακίων: βίλλος, it sounds odd that it is 'clearly a borrowed word' and that 'it is commonly used in Athens'. It is commonly used in Cyprus and perhaps rarely elsewhere, nor is the form βίλλος 'augmentative': βλάβεται, βλάεται of a woman who does not feel well on account of pregnancy: βλέπειν, θωρῶ=see, βλέπω=take care of, ἀμπλέπω ←ἐμβλέπω='can see' cf. the curse νὰ σὲ δῶ στραὸν τζαὶ νὰ μὲν ἀμπλέπης but sometimes ἄμπλεπε='be careful': βουνός, perhaps place-names like Βουνός, Βούναρος, Μαραθόβουνος, Ξερόβουνος, Στερακόβουνος, Τζυπαρισσόβουνος were formed before the gender of βουνός changed into βουνόν, τὸ and for the combination of both nouns in poems cf. πῆρεν τὰ ἔρη πίσω του τζαὶ τὰ βουνὰ ὀμπρός του said of one who travels with determination towards the fulfilment of some purpose; place-names Συναόρου, Σιναόρος, Ὁρεινή (a district): γελαρής· γαληνή (not γαλήνη): γλίνα, σύγλιον, τό='meat preserved in fat': γοργός, medieval βουργά (=γοργά). 'quickly': γρύλλος, for the double λ see also *Misc. Crit.* (griech. Teil) pp. 28-30: γρωνάδες, the 'sow' in Cyprus is called λόττα, σκρόφα being used only metaphorically as a term of abuse, 'whore'. The forms γουρούνα οἱ γουρούνη are unknown: γυλλίσκος, see *ibid.*, pp. 30-31: γύργαθος, in Crete γούργουθας, ὁ='λακκίσκος': δαβελός, Hsch δ 328 δαυλόν· ἡμίφλεκτον ξύλον and δαῦλον· δασύ: διαφαύει, cf. δκιαφωτᾶ: δίδω, only διῶ or διαιῶ, not δίδω: δίνυρος → συγράφω, 'grow dark' *op. cit.* p. 34, etc.

On the whole this is a remarkable piece of work. Classicists and linguists interested in the history of the Greek language will be grateful to the author for this volume. The only reservation one may have is concerning the use of a few terms, e.g. 'demotic' which sometimes tends

to intrude into dialectic usage, κοινὸν or κοινὰ which is not accurate, etc. There are also significant omissions in entries and a few mistakes. Thus δξω=έξω does not derive from ἀπό έξω, cf. Cypriot 'πόξω: κατεβατός, ὁ (p. 306) is not related to καταιβάτης: κολεφτήρι (p. 326) is not easy to accept corruption of κλαδευτήρι. An index was envisaged but not given.

N. C. CONOMIS

Janine Lancha, Recueil général des mosaïques de la Gaule, III—Narbonnaise—2. Vienne (X^e supplément à «Gallia»), Éditions du Centre National de la recherche scientifique, Paris 1981. 80, σσ. 317, πίν. CLXXXII.

Πρόκειται για το β' μέρος του τρίτου τόμου του Recueil που αφορά στην επαρχία της Narbonnaise. Η συγγρ. ασχολείται σ' αυτό με τα ψηφιδωτά δάπεδα της Vienne και των προαστείων της Sainte-Colombe και Saint-Romain-en-Gal. Μεγάλος αριθμός ψηφιδωτών έχει έρθει στο φως με πολύ παλιότερες και πρόσφατες ανασκαφές στην περιοχή αυτή της ρωμαϊκής Γαλατίας, ορισμένα από τα οποία χαρακτηρίζονται από πολύ ενδιαφέρον θεματολόγιο και υψηλή ποιότητα.

Η J. Lancha παρουσιάζει στη συστηματική και εντυπωσιακή αυτή έκδοση μια πλήρη εικόνα του υλικού της περιοχής που την απασχολεί, δίνοντας στη δημοσιότητα 212 ψηφιδωτά δάπεδα, σε σχέση με τα 80 που ήταν γνωστά από παλιότερες δημοσιεύσεις των αρχών του αιώνα. Η συγγρ. δεν περιορίζεται σε μια απλή καταλογογράφηση και καταγραφή του υλικού αυτού, αλλά προχωρεί σε λεπτομερειακό σχολιασμό του και σε παρατηρήσεις που απορρέουν από συγκριτική έρευνα με άλλα συγγενικά ψηφιδωτά.

Σε μια αναλυτική εισαγωγή (σσ. 11-17) πληροφορείται ο αναγνώστης για την προγενέστερη βιβλιογραφία, τις τεχνικές που χρησιμοποιούνται στα ψηφιδωτά της περιοχής που εξετάζεται (opus tessellatum, opus sectile, opus signinum και opus terrazzo-signinum) και τα θέματα που προτιμούνται, και καθορίζονται τέσσερις χρονολογικές ομάδες από τον 1ο π.Χ. ως τον 3ο μ.Χ. αι., μέσα στις οποίες κατατάσσονται τα ψηφιδωτά της Vienne· η ποσοστιαία ανάλυση των ψηφιδωτών που ανήκουν σε κάθε χρονολογική ομάδα δείχνει και τη δραστηριότητα των εργαστηρίων της Vienne σε καθέναν από τους τέσσερις παραπάνω αιώνες. Μιλά ακόμη η συγγρ. για τις επιδράσεις των τοπικών εργαστηρίων σε άλλες περιοχές και καθορίζει τα στοιχεία που χαρακτηρίζουν το ιδιαίτερο στυλ και τις προτιμήσεις των ψηφιδωτών των εργαστηρίων αυτών.

Υστερα από τον πίνακα συντομογραφιών (σσ. 19-21) ακολουθεί το κύριο μέρος του βιβλίου, που αποτελείται από 212 λήμματα ψηφιδωτών (σσ. 23-307, αρ. 214-426). Σε κάθε λήμμα περιλαμβάνεται με την ίδια πάντα σειρά: η θέση και χρονολογία της αποκάλυψης του ψηφιδωτού, οι διαστάσεις και η κατάσταση του τη στιγμή της αποκάλυψης, η σημερινή του κατάσταση,

ο χώρος όπου φυλάγεται, η περιγραφή του, η σχετική βιβλιογραφία, εικονογραφικές και τεχνοτροπικές παρατηρήσεις της συγγραφέως και η χρονολόγησή του. Τον κατάλογο των ψηφιδωτών της Vienne (σσ. 23-143, αρ. 214-322) ακολουθεί ο κατάλογος των ψηφιδωτών της Sainte-Colombe (σσ. 143-191, αρ. 323-361) και του Saint-Romain-en-Gal (σσ. 191-307, αρ. 362-426).

Ψηφιδωτά και opus sectile δάπεδα, καθώς και δάπεδα opus signinum, δε διαχωρίζονται σε ιδιαίτερες ενότητες. Δε διαχωρίζονται επίσης τα ευρήματα των παλιών από εκείνα των νεότερων ανασκαφών, ούτε τα ψηφιδωτά που ανήκουν σε κτιριακά σύνολα από τα μεμονωμένα ευρήματα. Θα είχε ίσως κανείς να παρατηρήσει ότι το τεράστιο υλικό που παρέχει η συγγρ. θα ήταν περισσότερο εύχρηστο, αν—χωρίς να εγκαταλείψει τη συνεχόμενη αρίθμηση των λημμάτων—επέλεγε μια πιο συγκεκριμένη κατάταξή του· αν δηλ. ο αναγνώστης εύρισκε συγκεντρωμένα τα ψηφιδωτά που αποκαλύφθηκαν παλιά (μεγάλος αριθμός απ' αυτά βρέθηκαν τον περασμένο αιώνα) και προχωρώντας έφτανε στα νεότερα ευρήματα. Για την κατάταξη των ψηφιδωτών κατά τεχνικές—που θα παρουσίαζε πολλές δυσκολίες για να γίνει μέσα στο κείμενο του καταλόγου—μπορεί κανείς να ανατρέξει στην εισαγωγή του βιβλίου, όπου δίνονται συγκεντρωμένοι οι αριθμοί των λημμάτων που αναφέρονται σε καθεμιά από τις χρησιμοποιούμενες στα δάπεδα της περιοχής τεχνικές (σσ. 12-13).

Ακόμα δυσκολότερη θα ήταν οπωσδήποτε η κατάταξη του υλικού με βάση τη χρονολόγηση των δαπέδων, που ακολουθείται σ' ένα μικρό μόνο τμήμα του βιβλίου, εκεί όπου περιλαμβάνονται τα ευρήματα των σωστικών ανασκαφών, που έγιναν από τον Απρίλιο ως τον Ιούλιο του 1966 στην πλατεία Saint Pierre της Vienne (σσ. 54-78, αρ. 258-273). Τα ψηφιδωτά σύνολα άλλων κτιρίων αναφέρονται σε συνεχόμενα λήμματα, χωρίς να υπάρχει γι' αυτά κάποιος κατατοπιστικός τίτλος, όπως είναι αυτός που χρησιμοποιείται στις παραπάνω ανασκαφές της πλατείας του Saint Pierre. Μια ακόμα εξαίρεση (παρουσίαση κάτω από ξεχωριστό τίτλο) γίνεται για την «οικία των 5 ψηφιδωτών» στο Saint-Romain-en-Gal, της οποίας τα περιγραφόμενα ψηφιδωτά αποκαλύφθηκαν τον Απρίλιο του 1967 και χρονολογικά ανήκουν όλα στην ίδια φάση της οικίας (σσ. 259-286, αρ. 394-402).

Το κείμενο του βιβλίου κλείνει με τους πίνακες αναλογιών Recueil-Inventaire (σσ. 311-313) και Inventaire-Recueil (σσ. 313-314), το τοπογραφικό ευρετήριο (σσ. 315-317), την προσέλευση των εικόνων και των πινάκων (σ. 319) και τον πίνακα λεζαντών των εικόνων (σ. 321). Ακολουθούν 182 πίνακες και δύο σχέδια χωρίς αρίθμηση. Οι πίνακες, που περιλαμβάνουν φωτογραφίες και σχέδια, είναι στην πλειονότητά τους ασπρόμαυροι και οι περισσότεροι καλής ποιότητας. Μερικοί από τους 9 έγχρωμους πίνακες του βιβλίου έχουν μέτρια χρωματική απόδοση.

Ιδιαίτερα κατατοπιστικά είναι τα 23 σχέδια που παρεμβάλλονται μέσα στο κείμενο και αντιστοιχούν σ' αυτό. Στα περισσότερα απ' αυτά τα σχέδια παρουσιάζονται κατόψεις ανασκαφών σε σχέση με το τοπογραφικό τους περιγραμμα και κατόψεις κτιρίων ή συγκροτημάτων, όπου ενδεικτικά σημειώνονται σε κάθε γώρο οι αριθμοί των ψηφιδωτών (εικ. 1-8, 10-13, 23)· σε άλλα δίνονται ορισμένα σύνθετα σχήματα ψηφιδωτών, όπου μπορεί κανείς να δει το σύνολο του δαπέδου και τη θέση των παριστανόμενων σ' αυτό μορφών ή γεωμετρικών θεμάτων (εικ. 9, 14-22). Σημειώνω μόνο ένα τυπογραφικό λάθος

στη λεζάντα της εικ. 11 («fouilles 1859-1979», αντί «fouilles 1859-1879»).

Τελειώνει το σύντομο αυτό σημείωμα με μερικές προσθήκες στις παρατηρήσεις της J. Lancha:

α) Ένα ψηφιδωτό που αποκαλύφθηκε πριν μερικά χρόνια σε ρωμαϊκά λουτρά της Ισθμίας (G. Touchais, *BCH* 101, 1977, Chron. σ. 542, εικ. 64-66, Ν. Παπαχατζή, *Ἀρχαία Κόρινθος*, Αθήνα 1978, σσ. 38-39) προσφέρεται ως ένα ακόμα παράδειγμα για σύγκριση με το ψηφιδωτό αρ. 308 της Vienne (σσ. 118-123, πίν. XLVII-XLIX). Τα δύο ψηφιδωτά, που είναι ασπρόμαυρα και κοσμούνται με παραστάσεις θαλάσσιων σκηνών, ανήκουν χρονολογικά στο 2ο μ.Χ. αι. και είναι μάρτυρες της παράλληλης επίδρασης του ασπρόμαυρου ψηφιδωτού στις επαρχίες του ρωμαϊκού κράτους.

β) Στο συγκριτικό υλικό που δίνεται από τη συγγρ. για την εικονογραφία του θέματος του Ορφέα με αφορμή το ψηφιδωτό αρ. 372 του Saint-Romain-en-Gal (σ. 229), ας προστεθεί ένα ακόμα ψηφιδωτό από την Κω. Το ψηφιδωτό αυτό παρουσιάζει την παραλλαγή της «μικτής σύνθεσης», παρόμοιας με εκείνη του γνωστού ψηφιδωτού της Μυτιλήνης, ο Ορφέας δηλ. περιστέφεται σε κεντρικό κύκλο μαζί με λίγα ζώα, ενώ άλλα ζώα άγρια και ήμερα εικονίζονται στα γύρω από την κεντρική παράσταση ημικύκλια. Η φωτογραφία του Ορφέα της Κω είναι αδημοσίευτη (βλ. για το ψηφιδωτό αυτό Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, *Ελληνικά* 26, 1973, αρ. 31).

γ) Στη βιβλιογραφία τη σχετική με το θέμα της αρπαχής του Γανυμήδη από το Δία-αετό (ψηφιδωτό αρ. 366 του Saint-Romain-en-Gal, σσ. 203-204, πίν. LXXXIXb) ας προστεθούν S. E. Waywell, *Roman Mosaics in Greece*, *AJA* 83 (1979) 314, και κυρίως L. Foucher, *L'enlèvement de Ganymède*, *RA* (1979) 189-192.

Το νέο βιβλίο της J. Lancha με το πλουσιότατο υλικό που δημοσιεύει, υλικό που παρουσιάζεται συστηματικά και λεπτομερειακά, προσφέρεται ως ένας καινούριος πολύτιμος βοηθός στους ερευνητές που ασχολούνται με το θέμα του ψηφιδωτού δαπέδου. Εξάλλου οι παρατηρήσεις που κάνει η συγγρ. ύστερα από την παρουσίαση κάθε ψηφιδωτού παρέχουν άφθονες χρήσιμες πληροφορίες και συγρίσεις με συγγενικό υλικό πολλών περιοχών, καθώς και πολλές παραπομπές σε όλη τη σύγχρονη βιβλιογραφία.

Π. ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΑΤΖΑΚΑ

P. L e m e r l e, Les plus anciens recueils des miracles de saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans. I. Le texte, 268 p. II. Commentaire, 262 p., Paris 1979-1981 (Editions du Centre National de la Recherche Scientifique).

Όπως είναι γνωστό, τὰ θαύματα τοῦ ἁγίου Δημητρίου, πολιούχου τῆς Θεσσαλονίκης, ἀποτελοῦν σπουδαιότατη πηγή γιὰ τὴν ἱστορία τῆς πόλης κατὰ τὴς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ ἔκτου καὶ τὴς πρώτης τοῦ ἔβδομου αἰώνα. Ἡ ἰ-

διαίτερη αξία τῶν Θαυμάτων ὡς ἱστορικῆς πηγῆς ἐγκρίεται στὸ γεγονός ὅτι ἀποτελοῦν τὴν πιὸ λεπτομερῆ καὶ μοναδικῆ στὸ εἶδος τῆς πηγῆς γιὰ τὴν κάθοδο τῶν Ἀβάρων καὶ Σλάβων στὴ νότια Βαλκανικὴ, τὶς πολεμικὲς τοὺς ἐπιχειρήσεις ποὺ ἀποσκοποῦσαν στὴν ἄλωση τῆς Θεσσαλονίκης, καθὼς καὶ τὴν ἐγκατάσταση τῶν διαφόρων σλαβικῶν φυλῶν στὸ χῶρο τῆς Μακεδονίας. Τὸ κείμενο τῶν Θαυμάτων, τὸ ὁποῖο ἔχει ἐκδοθεῖ στὸ παρελθὸν κατὰ τρόπο ὄχι ἄρτιο καὶ ἱκανοποιητικὸ, ἔχει ἀποτελέσει ἀντικείμενο εἰδικῶν μελετῶν ἢ ἔχει ἀπασχολήσει κατὰ μέρος τοὺς ἐρευνητὲς σὲ ἱστορικὲς μελέτες τοὺς. Μὲ τὴν ὑπόψῃ ἐκδοσῆ, ἢ ὁποῖα στὸν πρῶτο τῆς τόμο περιλαμβάνει τὸ κείμενο καὶ στὸν δεῦτερο τὸ ἱστορικὸ σχόλιο σ' αὐτό, ἐρχεται ὁ κ. Lemerle νὰ προσφέρει στὸ ἐνδιαφερόμενο ἐπιστημονικὸ κοινὸ τὴν πλήρη καὶ ὀριστικὴ ἐκδοσὴ τοῦ σπουδαιότητος αὐτοῦ κειμένου, καθὼς καὶ μιὰ διεξοδικὴ ἱστορικὴ μελέτη ποὺ τὸ ἔχει σὰν βάση τῆς.

Οἱ συλλογὲς τῶν Θαυμάτων εἶναι τρεῖς: ἡ πρώτη ἔχει γραφεῖ ἀπὸ τὸν ἀρχιεπίσκοπο Θεσσαλονίκης Ἰωάννη (πρῶτο μισὸ 7ου αἰώνα), ἡ δευτέρη ἀπὸ ἄνώνυμο συγγραφέα, ὁ ὁποῖος συμπληρῶνει τὴ συλλογὴ τοῦ ἀρχιεπι. Ἰωάννη, καὶ ἡ τρίτη ἀπὸ ἐπίσης ἄνώνυμο συγγραφέα. Ἡ τελευταία αὐτῆ, ἢ ὁποῖα ἔχει δημοσιευτεῖ στὴν *Patrol. graeca*, 116, 1383-1398, εἶναι σαφῶς μεταγενέστερη καὶ ἑτερογενὴς στὸ περιεχόμενό τῆς καὶ γι' αὐτὸν τὸν λόγο ἔχει ἀποκλειστεί ἀπὸ τὴν ὑπόψῃ ἐκδοσῆ.

Τὰ χειρόγραφα ποὺ περιλαμβάνουν τὰ Θαύματα εἶναι συνολικὰ 34. Γιὰ κάθε χφ ὁ ἐκδότης δίνει σύντομη ἀναγραφὴ τῶν περιεχομένων καὶ βιβλιογραφία. Τὸ ἀρχαιότερο χφ εἶναι ὁ κώδ. *Vatican. graecus* 1876, ὁ ὁποῖος πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ στὸν 8ο αἰ., ἐνῶ τὸ νεότερο εἶναι τῆς Εὐαγγελικῆς Σχολῆς Σύμωρης Α4 τοῦ 16ου αἰ. Ἰδιαίτερα ἠξιόλογος εἶναι ὁ πολυτελής κώδ. *Paris. graecus* 1517 τοῦ 12ου αἰώνα, ὁ ὁποῖος κατὰ τὴν ἀποψῆ τοῦ ἐκδότη (σσ. 15-19) προέρχεται ἀπὸ τὴ Θεσσαλονικὴ. Ὁ κώδικας αὐτὸς περιλαμβάνει ἀποκλειστικῶς κείμενα ποὺ ἀναφέρονται στὸν ἅγιο Δημήτριον, πρέπει μάλιστα νὰ ποῦμε ὅτι τὸ περιεχόμενό του καλύπτεται κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος ἀπὸ τὶς συλλογὲς τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἰωάννη καὶ τοῦ Ἀνώνυμου. Ὁ κώδικας αὐτὸς εἶναι ὁ μόνος ποὺ ἔχει διασώσει στὸ σύνολό τῆς τὴ συλλογὴ τοῦ Ἀνώνυμου, τὴν ὁποῖα ἀγνοοῦν ὅλοι οἱ υπόλοιποι κώδικες, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Ἐσφιγμένον 44 (12ος αἰ.), ὅπου βρίσκουμε μόνον τὸ 6ο Θαῦμα τῆς συλλογῆς αὐτῆς. "Ὅσο ὁμοιογενὴς ἐμφανίζεται ἡ συλλογὴ τοῦ Ἰωάννη ὡς πρὸς τὴν παράδοσιν τοῦ κειμένου, τόσο ἑτερογενὴς εἶναι ὡς πρὸς τὴν τάξιν τῆς σειρᾶς τῶν Θαυμάτων, ἢ ὁποῖα μάλιστα πλησιάζει τὰ ὅρια πλήρους ἀθαιρεσίας. Αὐτὸ ἀκριβῶς εἶναι ποὺ ἐμποδίζει τὴν κατάρτιση ἐνὸς στέμματος. Ἔτσι, χάριν στὴν κειμενολογικὴ του ἀρτιότητα, βασικὸς κώδικας παραμένει ὁ *Paris. gr.* 1517, ἔστω καὶ ἂν σὲ πολλὰ σημεῖα ἐπιλέγει λανθασμένη γραφὴ, ὅποτε ἐλέγχεται καὶ διορθώνεται ἀπὸ ἄλλους κώδικες ἢ ἄλλες πηγές. Τὴν ἔλλειψιν τοῦ στέμματος ἀπὸ τὴν ἐκδοσὴ αὐτῆ μὲ κατανόησιν δικαιολογεῖ ὁ ἀναγνώστης, ὅταν προσεκτικὰ μελετήσῃ τὴ λεπτομερῆ καὶ πολὺ κατατοπιστικὴ ἀνάλυσιν, τὴν ὁποῖα κάνει ὁ ἐκδότης, ὁμοιοτήτων καὶ διαφορῶν ἀνάμεσα στὸς κώδικες (σσ. 31-38), ἀπ' ὅπου ἀμέσως διαπιστώνει ὅτι στὴν προκειμένη περίπτωσιν ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ μιὰ ἰδιότυπη μεταβίβασιν κειμένου.

Τὴν ἐκδοσὴ τοῦ κειμένου ἔχει κάνει ὁ κ. Lemerle μὲ κριτήρια ἱστορικῶν. Τὰ καθαρῶς φιλολογικὰ προβλήματα καὶ οἱ γλωσσικὲς ἰδιοτυπίες του ἔρχο-

νται σέ δεύτερη μοίρα. Σκοπός τοῦ ἐκδότη εἶναι νά προσφέρει στόν ἐνδιαφερόμενο ἱστορικό ἕνα κείμενο πού ἔχει ἄρτια ἐκδοθεῖ καί πού εἶναι εὐχρηστο γιά τήν ἱστορική του διερεύνηση. Ἀντί γιά μετάφραση τοῦ κειμένου ὑπάρχει ἐκτενής περίληψη, στήν ὁποία συμπυκνώνεται κυρίως τὸ ἱστορικό ἀφηγηματικό ὕλικό, ἀφήνοντας ἔξω τὸ συναισθηματικό καί συγκινησιακό. Ἡ ἐκδόση ἔχει γίνει ἀποκλειστικῶς σέ σχέση μέ τὸ ἱστορικό ἐνδιαφέρον γιά τήν ἐμφάνιση τῶν Σλάβων στή Βαλκανική καί τήν ἐπέκτασή τους μέσα σ' αὐτή. Ὁ κ. Lemerle ἀξιολόγησε μέ τὰ κριτήρια τοῦ ἱστορικοῦ τὰ κείμενα αὐτά ὡς ἱστορική πηγή γιά τή μελέτη τοῦ θέματος. Τὰ σχόλια στό κείμενο εἶναι πραγματικά ἀξιόλογα καί λεπτομερή. Ἐντούτοις δέν μπορεῖ νά μή λυπᾶται κανένας διότι ὀρισμένοι ἔροι παραμένουν ἀδιευκρίνιστοι. Γι' αὐτό βέβαια δέν εὐθύνεται ὁ κ. Lemerle, διότι ἀγνοεῖται γενικότερα ἡ σημασία τῶν ἔρων αὐτῶν. Ἐδῶ ἔχουμε συγκεκριμένα ὑπόψη τούς ἔρους πού ἀναφέρονται στίς πολιορκητικές μηχανές τῶν Σλάβων (*ὄργανα ἐκ λογοπλέκτων, μάγγανα, κροιοί, ἐλεπόλεις* κλπ.) ἢ στή ναυτική τέχνη (π.χ. σ. 176, παρ. 183) ἢ ἀκόμη στή στατική δομή καί τήν ἀρχιτεκτονική (π.χ. σ. 153). Ἴσως ὁ μελλοντικός ἐρευνητής θά μπορούσε νά βοηθηθεῖ στήν κατανόησή τους ἀπό τή μελέτη μικρογραφιῶν ἢ τοιχογραφιῶν ἢ ἀπό τή γνώση καί πείρα τῶν ἀρχαιολόγων.

Ὁ δεύτερος τόμος τοῦ ἔργου περιλαμβάνει τόν ἱστορικό σχολιασμό. Ἡδη στόν πρόλογο ὁ συγγρ. δηλώνει ὅτι πρόθεσή του δέν εἶναι νά συνθέσει μέ βάση τὰ κείμενα τῶν Θαυμάτων τήν ἱστορία τῆς Θεσσαλονίκης ἢ τῆς Μκεδονίας καί τῆς Βαλκανικῆς γιά τή περίοδο πού αὐτά ἀναφέρονται, ἀλλ' ἀπλῶς νά σχολιάσει τὰ κείμενα πού ἐκδίδει. Στίς σσ. 13-26 ὑπάρχει ἀναγραφή τῶν μελετῶν πού στό σύνολό τους ἢ μερικῶς ἀναφέρονται στά κείμενα τῶν Θαυμάτων. Ἀνάμεσα σ' αὐτές ὁ συγγρ. φαίνεται νά ἐκτιμᾷ ιδιαίτερα τίς ἐργασίες τῶν A. Burmon, F. Barišić καί V. Popović. Ὁ δεύτερος ἀπό αὐτούς ἦταν ἐκεῖνος πού μέ τή μελέτη του *Čuda Dimitrija Solunskog kao istoriski izvori*, Βελιγράδι 1953, ἔκανε συστηματική τοποθέτηση τῶν προβλημάτων καί προσπάθησε νά τὰ διασαφηνίσει στό σύνολό τους.

Ἡ ἐργασία αὐτή τοῦ κ. Lemerle ἀποτελεῖται ἀπό ἔξι μέρη. Τὸ πρῶτο εἶναι ἀφιερωμένο στήν πρώτη συλλογή Θαυμάτων, ἢ ὁποία, ὅπως εἴπαμε, ἔχει γίνει ἀπό τόν ἀρχιεπ. Ἰωάννη. Μετά τήν ἀποκατάσταση τοῦ καταλόγου τῶν ἐπισκόπων Θεσσαλονίκης γιά τήν περίοδο πού μᾶς ἐνδιαφέρει (σσ. 27-31), ὁ συγγρ. ἀναφέρεται στόν ἐπίσκοπο Ἰωάννη Α' (σσ. 32-34) καί στή σύνθεση ἀπό αὐτόν τῆς συλλογῆς τῶν Θαυμάτων (σσ. 34-40), τήν ὁποία τοποθετεῖ στήν ἀρχή τῆς βασιλείας τοῦ Ἡρακλείου (πρβ. σ. 49). Ἐδῶ κυρίως ἀσχολεῖται μέ τὸ πρόβλημα πού δημιουργεῖ τὸ γεγονός, ὅτι ἐνῶ ὁ ἀρχιεπ. Ἰωάννης ἀναφέρεται σέ θαύματα τοῦ ἁγ. Δημητρίου καί γεγονότα πού συνέβησαν στήν ἐποχὴ τοῦ προκατόχου του Εὐσεβίου, ἀποσιωπᾷ τελείως αὐτά πού πρέπει ὁ ἴδιος νά εἶδε καί ἔζησε. Κατὰ τόν συγγρ. ἡ ἐξήγηση αὐτοῦ τοῦ παράδοξου ἴσως βρίσκεται στό ὅ,τι ἡ συλλογὴ πού διασώθηκε ἀποτελεῖ τὸ πρῶτο μόνον μέρος μιᾶς μεγαλύτερης, στήν ὁποία περιλαμβάνονταν θαύματα καί γεγονότα, τὰ ὁποία συνέβησαν στήν ἐποχὴ τοῦ Ἰωάννη.

Τὸ ἐκτενέστερο τμῆμα τοῦ πρώτου μέρους ἔχει τὸν τίτλο «Ἡ ἀβαροσλαβική πολιορκία» (γιά τήν ἀκρίβεια ὁ συγγρ. χρησιμοποιοῖ τὸ ἐπίθετο *sklavènepsklaβινική*), ἢ ὁποία ἀποτελεῖ τὸ θέμα τῶν Θαυμάτων 13-15 (βλ. σσ. 130-165 τοῦ Α' τόμου) καί εἶναι τὸ σπουδαιότερο γεγονός, τὸ ὁποῖο διηγεῖται ἡ

συλλογή του Ίωάννη. Ἀφοῦ ἐξιτορήσει τὰ γεγονότα σὲ συντομία μὲ βάση τὰ κείμενα, στὴ συνέχεια ὁ συγγρ. προβαίνει σὲ ἱστορικὴ ἀνάλυση, κατὰ τὴν ὁποία ἀποσυνδέει τὸ ἱστορικὸ γεγονός ἀπὸ τὶς διάφορες ἄλλες προσθήκες. Ἄξια προσοχῆς εἶναι ἡ παρατήρηση τοῦ συγγραφέα (σ. 48) ὅτι, ἐνῶ σύμφωνα μὲ τὴ διήγηση πρόκειται γιὰ ἀβαροσλαβικὴ ἐπιδρομὴ, ὁ χαγάνος τους, ἀλλὰ καὶ αὐτοὶ οἱ ἴδιοι οἱ Ἀβανοὶ λείπουν ἀπὸ τὴ σκηνὴ τῶν γεγονότων. Ἐκεῖνοι ποὺ τελικὰ ἐνεργοῦν τὴ πολιορκία εἶναι μόνον οἱ Σλάβοι. Ἐξετάζοντας τὰ στοιχεῖα ποὺ παρέχονται γιὰ τὴ χρονολόγηση τῆς πολιορκίας μὲ βάση κυρίως τὴν πληροφορία ὅτι αὐτὴ ἐγινε στὴ διάρκεια τῆς βασιλείας τοῦ Μαυρικίου (582-602), ἡμέρα Κυριακὴ 22 Σεπτεμβρίου, ὁ συγγρ. διαπιστώνει ὅτι αὐτὰ ἐπιτρέπουν τὴν τοποθέτησίν της μόνο στὰ ἔτη 586 ἢ 597. Οἱ πληροφορίες γιὰ τὴν ἐξέλιξιν τῶν γεγονότων στὴ Βαλκανικὴ στὰ χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ Μαυρικίου μᾶς παρέχονται ἀπὸ δύο κυρίως ἱστορικὰς πηγές, τὸν Θεοφάνη καὶ τὸν Θεοφύλακτο Σιμοκάττη. Ὁ συγγρ. ἀναλύει τὶς πληροφορίες τῶν δύο αὐτῶν πηγῶν (σσ. 53-62) σὲ σχέση πάντοτε μὲ τὰ γεγονότα τῆς Θεσσαλονίκης, ὅπως αὐτὰ ἐκθέτονται στὴ συλλογὴ τοῦ ἄρχιεπ. Ίωάννη, καὶ ὑποστηρίζει ὅτι ναταρχὴν εἶναι δύσκολο νὰ τὰ συνδέσουμε μὲ τὸ ἔτος 586, πολὺ δὲ περισσότερο μὲ τὸ 597. Ἐντούτοις οἱ εἰδήσεις ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὸ Χρονικὸ τῆς Μονεμβασίας σχετικὰ μὲ τὴν ἐπιδρομὴ τῶν Σλάβων στὴν Πελοπόννησο (ἡ ὁποία κατὰ τὸν συγγρ. ἦταν συνέχεια τῆς ἀποτυχίας τους νὰ ἐκπορθήσουν τὴ Θεσσαλονικὴ) συνδέουν τὴν ἐπιδρομὴ μὲ τὰ ἔτη 587-588, ὅποτε ἡ πολιορκία τῆς Θεσσαλονίκης πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ στὸ Σεπτέμβριον 586 (σσ. 64-65). Βέβαια αὐτὸ τὸ συμπέρασμα εἶναι ἡ κατάληξιν μᾶς σειρᾶς συλλογισμῶν καὶ θὰ μπορούσε νὰ γίνῃ δεκτὸ μὲ τὴν προϋπόθεσιν ὅτι καὶ οἱ εἰδήσεις τοῦ Χρονικοῦ τῆς Μονεμβασίας γιὰ τὴν κάθοδον τῶν Σλάβων στὴν Πελοπόννησο, πάνω στις ὁποῖες βασιζέται, εἶναι ἀπόλυτα ἀκριβεῖς, καὶ ὅτι πράγματι ἡ κάθοδος αὐτὴ ὑπῆρξε συνέχεια τῆς ἀποτυχίας τους νὰ καταλάβουν τὴ Θεσσαλονικὴ. Ἐδῶ μπορεῖ ἄνετα νὰ υποθέσει κανένας—μὲ τὴν ἴδια ἔννεση ποὺ ἔχει ὁ συγγρ. στὸ νὰ μᾶς πείθει γιὰ τὸ ἀντίθετον—ὅτι ἔχομε νὰ κάνουμε μὲ δύο διαφορετικὰς κινήσεις τῶν Σλάβων, οἱ ὁποῖες εἶναι ἀνεξάρτητες ἢ μίαν ἀπὸ τὴν ἄλλη. Οἱ θέσεις τοῦ συγγρ. στὸ σημεῖον αὐτὸ οἰκοδομοῦνται πάνω σὲ ὑποθέσεις, πολὺ λογικοφανεῖς ἀλήθεια, ἀλλ' ὅμως καὶ πολὺ συζητήσιμες. Ἔτσι ἐπίσης ἡ ὑπόθεσιν τοῦ V. Ρορονιὸς (σ. 64, ὑποσ. 75 bis) σχετικὰ μὲ τὴ νομισματικὴ κυκλοφορία στὴν Ἀθήνα, Κόρινθο καὶ Ὀλυμπία, τὴν ὁποία ὁ συγγρ. θεωρεῖ ἄξια προσοχῆς, ἐνῶ μπορεῖ ἄριστα νὰ σχετίζεται μὲ τὴν κάθοδον τῶν Σλάβων στὴν Πελοπόννησο, δὲν βοηθᾷ στὸ νὰ ἀποδείξει ὅτι ἡ πολιορκία τῆς Θεσσαλονίκης βρίσκεται σὲ ἄμεση χρονολογικὴ σύνδεσιν μ' αὐτή. Ἐξίσου ἀσθενὲς εἶναι τὸ ἐπιχείρημα τοῦ συγγρ. (σ. 68), τὸ ὁποῖο βασιζέται στὰ νομισματικὰ δεδομένα τῆς Θεσσαλονίκης, τὰ ὁποῖα ἔχει ἐρευνήσει ὁ Ρορονιὸς. Ὁ τελευταῖος ἔχει διαπιστώσει ὅτι κατὰ τὰ ἔτη 585-586 στὸ ἐργαστήριον κοπῆς νομισμάτων τῆς Θεσσαλονίκης παρουσιάζεται ὕφεσιν, πρᾶγμα ποὺ μπορούσε νὰ εἶναι «ἓνα εὐνοϊκὸ νομισματικὸ ἐπιχείρημα γιὰ τὴ χρονολόγηση στὸ 586 τῆς μεγάλης ἀβαροσλαβικῆς πολιορκίας τῆς πόλης». Πολὺ σωστὰ ὁ συγγρ. σπεύδει νὰ προσθέσει σ' αὐτὴ τὴ θέση τοῦ Σέρβου ἀρχαιολόγου, ὅτι ἡ πολιορκία αὐτὴ τῆς Θεσσαλονίκης δὲν ὑπῆρξε «μεγάλῃ», διότι γνωρίζει ὅτι τὸ ἐπιχείρημα ποὺ διαθέτει γιὰ τὴ χρονολόγηση τῆς πολιορκίας, οὔτε πολὺ ἰσχυρὸ, οὔτε ἀπόλυτα πειστικὸ εἶναι, γι' αὐτὸ καὶ μὲ πολλὴ διακριτικότητα καταλήγει στὸ συμπέρασμα: «...τὰ ἱστορικὰ συμφοραζόμενα καὶ τὸ διά-

γραμμα τῆς διηγῆσεως τοῦ Θεοφυλάκτου Σιμοκάττη, ἡ μαρτυρία τοῦ Χρονικοῦ τῆς Μονεμβασίας καὶ τῶν συναφῶν κειμένων, ἡ ἀληθοφάνεια ποῦ προκύπτει ἀπὸ τῆ νομισματικῆ ἀρχαιολογία, εἶναι συμφωνοῦντες δείκτες, οἱ ὁποῖοι μᾶς κάνουν νὰ προτιμήσουμε τὴν τοποθέτηση στὸ 586 παρὰ στὸ 597 τῆς πολιτορκίας, ποῦ ἐπὶ Μαυρικίου ἔκαναν οἱ Σλάβοι, τοὺς ὁποίους εἶχαν ἐξαπολύσει οἱ Ἄβαροι, κάποια Κυριακὴ μεταξὺ 22 καὶ 29 Σεπτεμβρίου» (σσ. 68-69).

Μὲ τὴν ἴδια προσοχή, καὶ ὕστερα ἀπὸ μιὰ πραγματικὰ ἐξονυχιστικὴ ἀνάλυση τῶν γεγονότων (σσ. 69-73), ὁ συγγρ. προσπαθεῖ νὰ χρονολογήσει τὴν καθαρῶς σλαβικὴ τῆ φορὰ αὐτῆ ἐπίθεση, γιὰ τὴν ὁποία γίνεται λόγος στὸ 12ο Θαῦμα τῆς συλλογῆς τοῦ ἀρχιεπ. Ἰωάννη. Τελικὰ θὰ μᾶς προτείνει δύο χρονολογίες, τὸ 604 καὶ τὸ 610, δείχνοντας τὴν προτίμησή του γιὰ τὴν πρώτη. Ὅπως στὴν προηγούμενη περίπτωσι, ἔτσι καὶ ἐδῶ ὁ συγγρ. ἀποκλείει κάθε ἄλλη δυνατὴ χρονολόγησι καὶ προτείνει ἐκείνη ποῦ νομίζει πιθανότερη. Ὅπως οὐδέποτε εἶναι θαυμαστὴ ἡ καθαρὴ σκέψις του, ἡ σαφὴνεια τῶν ἐπιχειρημάτων του καὶ ἡ ἐπιστημονικὴ ἀκρίβεια μὲ τὴν ὁποία τὰ ἐκθέτει. Στὸ τέλος, εἴτε συμφωνεῖ κανένας μαζὶ του εἴτε ὄχι, δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ σταθεῖ μὲ πολὺ σεβασμὸ μπροστὰ στὴν τέλεια ἐπιστημονικὴ του παρατηρητικότητι. Εἶναι ἀκριβῶς αὐτὴ ἡ παρατηρητικότητι στὴν ἀνάλυσι τῶν δεδομένων τοῦ 12ου Θαύματος, ἡ ὁποία τὸν ὀδηγεῖ στὴ διαπίστωσι ὅτι ἡ Θεσσαλονίκη, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς κατ' ἐπάγγελμα στρατιῶτες, εἶχε καὶ γυμνασμένους πολιτοφύλακες, οἱ ὁποῖοι σὲ στιγμὲς κινδύνου κινητοποιοῦνταν γιὰ τὴν προστασία της, διαπίστωσι μὲ τὴν ὁποία ἀμέσως θὰ συμφωνήσουμε, διότι ἐξηγεῖ ἀπολύτως ὀρισμένες ἀπορίες ποῦ προκύπτουν ἀπὸ τὴν ἀνάγνωσι τοῦ κειμένου τοῦ Θαύματος.

Τὸ πρῶτο μέρος τοῦ βιβλίου κλείνει μὲ γενικὲς παρατηρήσεις πάνω στὴ συλλογὴ τοῦ ἀρχιεπ. Ἰωάννη (σσ. 73-81). Ἐδῶ ὁ συγγρ. ἐπισημαίνει τὸ γεγονός ὅτι ὁ Ἰωάννης προβάλλει μιὰ πνευματικὴ λατρεία τοῦ ἁγίου Δημητρίου καὶ τῶν ἄλλων ἁγίων τῆς Θεσσαλονίκης, τέτοια ποῦ νὰ μὴ τῆς εἶναι ἀπαραίτητη ἡ ὑπαρξὴ λειψάνων. Ἄλλες ἐπὶ μέρους παρατηρήσεις τοῦ συγγρ. εἶναι πολὺ χρήσιμες καὶ βοηθοῦν στὴν καλύτερη κατανόησι τοῦ κειμένου. Τέλος ἐπαναλαμβάνει τὴ γνώμη του (πρβ. σ. 44) ὅτι ἡ συλλογὴ γράφτηκε στὰ πρῶτα χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ Ἡρακλείου (610-641). Ὅσο καὶ ἂν συμφωνοῦμε μὲ τὸ συγγραφέα στὴν ἀποψή του ὅτι τὰ Θαύματα ἀποτελοῦν τὸ τοπικὸ χρονικὸ τῆς πόλης Θεσσαλονίκης (σ. 63, ὑποσ. 75), ἐντούτοις δὲν θὰ πρέπει νὰ παραβλέψουμε τὸ γεγονός ὅτι σ' αὐτὰ ὑπηρερχεται καὶ τὸ στοιχεῖο τῆς ἐξυψώσεως τοῦ ἁγ. Δημητρίου ὡς πολιούχου τῆς πόλης. Ἡ σύνδεσι τοῦ ἁγίου μὲ τὴ μίσηρα τῆς πόλης στὰ Θαύματα, καὶ ὅταν ἀκόμη ἡ παρέμβασή του σ' αὐτὴ οὔτε ἐκδηλεῖ, ἀλλ' οὔτε καὶ ἀπαραίτητη εἶναι, δείχνει τὴν προσπάθεια ποῦ ἔχει γίνεσι μέσα ἀπὸ τὰ κείμενα αὐτὰ γιὰ τὴν καθιέρωσή του ὡς πολιούχου.

Στὸ δεῦτερο μέρος τοῦ βιβλίου (σσ. 83-110) γίνεται ἐξέτασι τῶν Θαυμάτων τῆς ἐποχῆς τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἰωάννη, τὰ ὁποία ἔχουν περιληφθεῖ στὴ συλλογὴ τοῦ Ἀνωνύμου. Στὴν πρώτη ὑποδιαίρεσι (σσ. 85-94) ἐξετάζονται τὰ περιστατικὰ τῆς ἐπιθέσεως τῶν Σλάβων κατὰ τῆς Θεσσαλονίκης οἱ ὁποῖοι ἦταν κάτω ἀπὸ τὴ διοίκησι τοῦ Χάτζον. Οἱ Σλάβοι τῆ φορὰ αὐτὴ εἶναι ἀποφασισμένοι νὰ καταλάβουν ὀπισοδήποτε τὴν πόλη καὶ νὰ ἐγκατασταθοῦν σ' αὐτή. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο οἱ πολεμιστὲς συνοδεύονται ἀπὸ τίς οἰκογένειές τους καὶ ὅλη τὴν οἰκοσκευή. Μία ἄλλη σπουδαία πληροφορία ποῦ μᾶς παρέχει ὁ Ἀνωνύμος εἶναι ὅτι τώρα γιὰ πρώτη φορὰ οἱ Σλάβοι κατασκευάζουν στόλο

από μονόξυλα και προσπαθούν να εκπορθήσουν την πόλη από τη θάλασσα. 'Η επίθεση αυτή στο θαλάσσιο τείχος βρίσκει την πόλη άπροετοίμαστη, διότι άσυνήθιστη από αιώνες να δέχεται τέτοιες επιθέσεις, ούτε πολεμικό στόλο σπουδαίο διαθέτει, άλλ' ούτε και προστατεύεται από τὸ στόλο τῆς αυτοκρατορίας. 'Ενα άλλο σημεῖο, πὸ πολὺ δικαίως τονίζει ὁ συγγρ. (σ. 89), εἶναι ὅτι ἡ συλλογικὴ αὐτὴ ἐπίθεση τῶν διαφόρων φυλῶν τῶν Σλάβων δείχνει ὅτι ἔχουν φτάσει σὲ κάποιο σημεῖο ἀναπτύξεως καὶ ὀργανώσεως πὸ τοὺς καθιστᾶ ἀνεξάρτητους ἀπὸ τοὺς Ἀβάρους. Γιά τὴ χρονολόγησιν αὐτῆς τῆς ἐπιθέσεως ὁ συγγρ. στηρίζει κυρίως σὲ λατινικὰς πηγὰς καὶ τὴν τοποθετεῖ στὸ ἔτος 614. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἴσως θὰ ἔπρεπε νὰ παρατηρήσουμε ὅτι ἡ πολιορκητικὴ καὶ ναυπηγικὴ τεχνικὴ τῶν Σλάβων ἐμφανίζεται δυσανολόγως ἀναπτυγμένη σὲ σχέση μὲ ἄλλες ἐκδηλώσεις τοῦ πολιτιστικοῦ τους βίου, ἔτσι ὥστε νὰ ἀναρωτιέται κανένας ἂν οἱ γνώσεις τους δὲν ἦταν παρμένες ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς Βυζαντινοὺς. Σ' αὐτὴ τουλάχιστον τὴ σκέψῃ μᾶς ὀδηγεῖ ἡ Ἐκλογή τῶν Ἰσαύρων, ὅταν ὀρίζει ὅτι «'Ο διδάσκων τοὺς βαρβάρους ναῦς κατασκευάζειν κεφαλικῆ τιμωρίᾳ ὑπόκειται» (τίτλος ιζ', ἄρθρο 60. Περβ. Ἐπαναγωγή, τίτλ. νβ', ἄρθρο. 32. Zachariae von Lingenthal. *Jus graecoromanum*, IV, 48, 354).

Στὴ συνέχεια ὁ συγγρ. σχολιάζει τὸ 2ο Θαῦμα τῆς συλλογῆς τοῦ Ἀνώνουμου, τὸ ὁποῖο ἔχει σχέση μὲ τὴν ἀβαροσλαβικὴ πολιορκία τῆς Θεσσαλονίκης, ἡ ὁποία κράτησε τρεῖς μῆνες. Τὴ φορὰ αὐτὴ οἱ πολιορκητὲς ἔχουν παραιτηθεῖ ἀπὸ τὴ χρῆσιν μονοξύλων. Ἡ πόλις κρατᾶει γερὰ ἀντίστασιν, ὥστε νὰ ἀπογοητεύσει τὶς φιλοδοξίαι καὶ ἐπιδιώξεις τῶν πολιορκητῶν. Τελικὰ γίνεται εἰρήνη μὲ τὸν ὄρο τῆς καταβολῆς χρηματικοῦ ποσοῦ στοὺς πολιορκητὲς γιὰ νὰ ἀποχωρήσουν. Γιά τὴ χρονολόγησιν τῆς πολιορκίας ὁ συγγρ. προτείνει τὸ ἔτος 618. τὸ ὁποῖο ἀρχικὰ μὲν ὑπολογίζει μὲ βάση τὴ χρονολόγησιν ἄλλων γεγονότων πὸν περιγράφονται στὰ θαύματα, στὴ συνέχεια δὲ στηρίζει τὴν ὑπόθεσιν του αὐτὴ σὲ ἄλλες πηγὰς, πὸν ἀφοροῦν τὶς ἀβαροβυζαντινὰς σχέσεις. 'Ο Ἀνώνουμος κάνει λόγο καὶ γιὰ κάποιο σεισμὸ καὶ γιὰ πολιορκία τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγ. Δημητρίου. 'Ο συγγρ. τοποθετεῖ τὰ δύο αὐτὰ γεγονότα γύρω στὸ ἔτος 620 καὶ τονίζει ὅτι ἡ πολιορκία δὲν εἶχε τὴν ἔκτασιν πὸν τῆς δίνει ὁ Ἀνώνουμος. Ἄξια προσοχῆς εἶναι ἡ παρατήρησιν τοῦ συγγρ. (σ. 106) ὅτι οἱ Σλάβοι αὐτὴ τὴν ἐποχὴ ἐμφανίζονται ἐγκατεστημένοι ἔξω ἀπὸ τὴ πόλις, πρὸς τὴν ὁποία ὅμως δὲν ἐνεργοῦν ἐπιθέσεις. Αὐτὸ ἴσως ὀφείλεται σὲ συνθήκην πὸν ἔχει γίνῃ ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς καὶ τοὺς κατοίκους τῆς πόλης. Μὲ τὴν ἐξιστόρησιν αὐτῶν τῶν γεγονότων τελειώνει ἡ ἀφήγησιν μὲ βάση τὶς πληροφορίες πὸν παρέρχονται ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἰωάννη.

Στὸ τρίτο μέρος (σσ. 110-136) ἐξετάζονται τὰ σχετικὰ μὲ τὰ συναισθητικὰ σχέδια τοῦ ἡγέτη τῶν Ρυγγίνων, Περβούνδου, τὴ σύλληψίν του, τὴν ἐξέγερσιν τῶν Σλάβων, τὸν ἀποκλεισμὸ τῆς πόλης καὶ τὴν πείνα πὸν ἀκολούθησε. Ἐδῶ ἔχουμε τὴν ἐξιστόρησιν τῶν γεγονότων σχεδὸν ἀπὸ πρῶτον χέρι, διότι συνέβησαν στὴν ἐποχὴ τῆς γενιᾶς τοῦ Ἀνώνουμου. 'Ο συγγρ. δὲν φαίνεται νὰ ἔχει ἀμφιβολίας γιὰ τὸ ὅτι οἱ Ρυγγῖνοι ἦταν σλαβικὴ φυλὴ καὶ, παραθέτοντας ὅλες τὶς γνωστὰς γι' αὐτοὺς πληροφορίες καὶ γνώμες ἄλλων ἱστορικῶν, τείνει νὰ δεχτεῖ ὅτι κατοικοῦσαν στὴ μεταξὺ Στρυμόνα καὶ Θεσσαλονίκης περιοχῆ. Παρὰ ταῦτα ὅμως ἀμέσως στὴ συνέχεια, μὲ ἀφορμὴ τὸ γεγονός ὅτι ὁ ἡγέτης τοὺς Περβούνδος εἶχε κατοικίαν μέσα στὴν πόλις, φοροῦσε ἑλληνικὰ ἐνδύματα καὶ μιλοῦσε ἑλληνικὰ, ὀδηγεῖται στὸ βιαστικὸ συμπέρασμα ὅτι στὴ Θεσσαλο-

νίκη υπήρχε «ειρηνική συνοίκηση ανάμεσα στους Σλάβους και τους Θεσσαλονικείς» (σσ. 113-114). Βέβαια οι παρατηρήσεις του, σχετικά με το γεγονός ότι ο Περβούνδος είχε κατοικία μέσα στην πόλη και ότι οι Θεσσαλονικείς έλαβαν μέρος στην αντιπροσωπεία που πήγε στην Κωνσταντινούπολη να ζητήσει έλεος υπέρ αυτού από τον αυτοκράτορα, είναι αξιόλογες και πρέπει να τύχουν προσοχής. Αυτό όμως δεν αρκεί για να κάνει κανένας γενικεύσεις.

Η εκτέλεση του Περβούνδου στην Κωνσταντινούπολη είχε ως αποτέλεσμα να προβούν σε αντίποινα, επιτιθέμενα «τά των προαφηγηθέντων Σλαβίνων έθνη, φημί των του Στρυμόνος και Ρυγγίνου έμα δέ και Σαγουδάτων» (τόμ. I, 211). Καταρχήν ο συγγρ. διατυπώνει την αμφιβολία του για το αν οι Σαγουδάτοι είναι ή όχι σλαβική φυλή. Στη συνέχεια αναλύει με πολλή διεισδυτικότητα και λεπτομερώς τα σχετικά με τον αποκλεισμό περιστατικά και τη πείνα που ακολούθησε, καθώς και την επέμβαση του αυτοκράτορα, ο οποίος έστειλε στρατεύματα εναντίον των Σλάβων με αποτέλεσμα να λυθεί ο αποκλεισμός. Με σειρά ισχυρών επιχειρημάτων και συνδυασμό χρονολογιών, ο συγγρ. κατορθώνει με πειστικό τρόπο να τοποθετήσει χρονολογικώς τα παραπάνω γεγονότα, καταλήγοντας στο συμπέρασμα ότι η κίνηση του Περβούνδου άρχισε στο πρώτο μισό του 676 και ότι ο αποκλεισμός τελείωσε το καλοκαίρι του 678. Το κεφάλαιο κλείνει με γενικές παρατηρήσεις του συγγρ. (σσ. 133-136), στις οποίες ανακεφαλαιώνονται αυτές που είχαν γίνει σποραδικά μέχρι τώρα.

Το επόμενο, τέταρτο μέρος, αναφέρεται στην επιστροφή των Έλλήνων αίχμαλώτων, τους οποίους είχαν μεταφέρει οι Άβαροι στο Σίρμιο, και στη συνωμοσία Κούβερ και Μαύρου. Για τους Έλληνες αίχμαλώτους ή άποψη του συγγρ. είναι ότι αυτοί αποτελούσαν ένα μεγάλο πλήθος που αίχμαλωτίστηκε όχι εφάπαξ, αλλά κατά διάφορα χρονικά διαστήματα και μάλιστα ανάμεσα στα έτη 614 και 619. Έπικεφαλής των αίχμαλώτων (τους οποίους ο Άνώνυμος όνομάζει Σερμησιάνους) ή χαγάνος των Άβάρων είχε διορίσει τον Κούβερ. Ο συγγρ. τον θεωρεί Βούλγαρο (σ. 143). Σχετικά με αυτή την έθνική ταύτιση του Κούβερ, ο συγγρ. παραθέτει (σσ. 144-145) όλες τις διατυπωθείσες έως σήμερα άποψεις για να υιοθετήσει τελικά εκείνη του V. Beševliev—πολύ συζητήσιμη έξάλλου—σύμφωνα με την όποια ο Κούβερ ήταν άδελφός του Άσπαρούχ. Αυτή λοιπόν την άποψη, ή όποια είναι «υπόθεση πολύ γοητευτική, όχι όμως άκόμη βεβαιότητα» την κάνει δεκτή «αναμένοντας ότι κάποια νέα πηγή ή θά φέρει μία αποφασιστική επιβεβαίωση» (σ. 145). Μολονότι είναι κάπως δύσκολο να συμφωνήσει κανένας με το συγγρ. στο σημείο αυτό, αντίθετως είναι πολύ ενδιαφέρουσα και λογική ή συσχέτιση που κάνει της άπόπειρας του Κούβερ να καταλάβει τη Θεσσαλονίκη και της διαβάσεως του Δούναβη το ίδιο έτος 681 από τους Βουλγάρους κάτω από την ήγηση του Άσπαρούχ. Ο συγγρ. δέχεται και τον συνωμότη του Κούβερ, τον Μαύρο, ως Βούλγαρο· μάλιστα τον ταυτίζει—και όχι άδικαιολογήτως στη περίπτωση αυτή—με τον Μαύρο, πατρικό και άρχοντα των Σερμησιάνων και Βουλγάρων (σσ. 152-153), ο οποίος μαρτυρείται από βυζαντινή σφραγίδα του τέλους του 7ου ή άρχες 8ου αιώνα. Το ή,τι ο Μαύρος ήταν δυνατό να έξυπηρετούσε τα σχέδια των Βουλγάρων δεν σημαίνει άναγκαστικά ότι ήταν και ο ίδιος Βούλγαρος. Άλλωστε οι ικανότητές του και ή γλωσσολογία του (ο Άνώνυμος δεν φαίνεται να θεωρεί μητρική γλώσσα του Μαύρου ούτε τη σλαβική ούτε τη βουλγαρική), για τις όποιες

μᾶς μιλά τὸ κείμενο (τόμ. I, 229) δείχνουν μάλλον τὸν γνωστὸ τύπο τοῦ βαλκάνιου Βλάχου, ὁ ὁποῖος μαθαίνει εὐκόλα ξένες γλῶσσες, καὶ ἐπίσσεται ἀνετα στίς σχέσεις του μὲ ἄλλες ἐθνότητες, καὶ γιὰ τὸν ὁποῖο ὄχι εὐφρημα ἐκφράζονται οἱ Βυζαντινοὶ χρονικογράφοι. Ἄξιες προσοχῆς στὸ κεφάλαιο αὐτὸ εἶναι οἱ παρατηρήσεις τοῦ συγγρ. σχετικά μὲ τὴ θέση τῶν Σλάβων μέσα στὸ χῶρο τῆς βυζαντινῆς ἐπικράτειας. Ἀπαλλαγμένοι πιά ἀπὸ τὴν κυριαρχία τῶν Ἀβάρων, ἐνεργοῦν αὐτοδυνάμως, καὶ ἔχοντας ἐγκατασταθεῖ σὲ βυζαντινὰ ἐδάφη, ἔχουν τεθεῖ πιά κάτω ἀπὸ τὸν ἔλεγχο τῆς διοικητικῆς μηχανῆς τῆς ἰσχυρῆς αὐτοκρατορίας.

Τὸ σύντομο ἕκτο μέρος (σσ. 163-169) ἔχει ὡς θέμα τὸ θαῦμα τοῦ ἁγ. Δημητρίου, τὸ ὁποῖο ἔγινε στὸν ἐπίσκοπο Θεινῶν Κυπριανό, ἧπου γίνεται λόγος γιὰ Σλάβους στὰ «τῆς Ἑλλάδος μέρη» (τόμ. I, 237), οἱ ὁποῖοι αἰχμαλώτισαν τὸ πλοῖο, μὲ τὸ ὁποῖο ταξίδευε ὁ ἐπίσκοπος. Ὁ συγγρ. πιστεύει ὅτι ὁ Ἀνώνυμος εἶχε ἐδῶ ὑπόψη τὰ παράλια τῆς Θεσσαλίας. Ὑστερα ἀπὸ μιὰ σειρά ὑποθέσεων, ποὺ καὶ ὁ ἴδιος θεωρεῖ ἀπίθανες, τοποθετεῖ χρονολογικὰ τὸ περιστατικὸ ἀνάμεσα στὰ 685 καὶ 690. Ὅσον ἀφορᾷ στὸ Θαῦμα αὐτό, ὁ συγγρ. δὲν τὸ θεωρεῖ ἔργο τοῦ Ἀνώνυμου ποὺ ἔγραψε τὴ δεύτερη συλλογή, ἀλλ' ἀπλῶς προσθήκη.

Μάλλον ἐκτενὲς καὶ ὀπωσδήποτε μὲ περιεχόμενο ἐνδιαφέρον καὶ ποικίλλο εἶναι τὸ ἕκτο καὶ τελευταῖο μέρος, τὸ ὁποῖο φέρει τὸν γενικὸ τίτλο «Τὰ Θαύματα τοῦ ἁγίου Δημητρίου καὶ ἡ βαλκάνικη ἱστορία» (σσ. 171-193). Στὴν ἀρχὴ (σσ. 171-174) ὁ συγγρ. προβαίνει σὲ ἀνασκόπηση τῶν χρονολογιῶν, τίς ὁποῖες ἔχει ἤδη προτείνει, καθῶς καὶ τοῦ ὕλικου τὸ ὁποῖο ἔχει ἤδη ἐπεξεργαστεῖ. Στὴ συνέχεια κάνει ἐπισκόπηση τοῦ γεωγραφικοῦ καὶ διοικητικοῦ πλαισίου, μέσα στὸ ὁποῖο ἐκτυλίχτηκαν τὰ ἀναφερθέντα ὡς τώρα περιστατικὰ (σσ. 174-177). Ἡ σύντομη παράγραφος ποὺ ἀκολουθεῖ ἐπιγράφεται «Τὰ Βαλκάνια πρὶν τὴν ἐμφάνιση τῶν Πρωτοβουλγάρων καὶ τῶν Σλάβων» (σσ. 178-179). Ἐδῶ ὁ συγγρ. κάνει σύντομη ἐκτίμηση τῶν ἀποτελεσμάτων τῶν γοθθικῶν καὶ οὐνικῶν ἐπιδρομῶν τῆς ἐποχῆς πρὶν τὸν Ἰουστινιανὸ καὶ ὑπογραμμίζει ὅτι ὅσο καὶ ἂν ἡ ὕπαιθρος χώρα ὑπέστη ἀλλοιώσεις, ἐντούτοις ἡ δημογραφικὴ ἀλλαγὴ σ' αὐτὴ δὲν ὑπῆρξε ἀποφασιστικῆς σημασίας. Τοῦτο συνέβη ἀργότερα κυρίως μὲ τὴν καθόδο τῶν Ἀβάρων, Σλάβων καὶ Βουλγάρων. Αὐτὸ ἀκριβῶς εἶναι τὸ θέμα τῶν ὑπολοίπων παραγράφων τοῦ ἕκτου μέρους, οἱ ὁποῖες ἐπιγράφονται: «Ἀβαροι, Βούλγαροι καὶ Σλάβοι στὰ Βαλκάνια γύρω στὸ 586» (σσ. 179-181), «Τὰ ἔτη 586-620» (σσ. 182-185), «Ἡ ἐνδιάμεση περίοδος» (σσ. 185-187), «Τὰ ἔτη 675-685» (σσ. 187-189), «Μετὰ τίς Συλλογές θαυμάτων τοῦ ἁγ. Δημητρίου: ἐπισκόπηση πάνω στὴ στρατιωτικὴ καὶ δημογραφικὴ ἀντεπίθεση τοῦ Βυζαντίου» (σσ. 189-193). Στὴν τελευταία αὐτὴ παράγραφο ὁ συγγρ. μὲ πολλὴ σαφήνεια ἐκθέτει τίς συνθήκες, κάτω ἀπὸ τίς ὁποῖες ἀποκαταστάθηκε ἡ ἀρχικὴ δημογραφικὴ σύνθεση τῆς Μακεδονίας, τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδας καὶ τῆς Πελοποννήσου.

Ὁ δεύτερος αὐτὸς τόμος τοῦ ἔργου ἔχει τέσσερα παραρτήματα. Στὸ πρῶτο ἀπὸ αὐτὰ (σσ. 197-203) γίνεται λόγος γιὰ τὰ Μαρτύρια τοῦ ἁγ. Δημητρίου καὶ τὴν τρίτη Συλλογὴ θαυμάτων, κείμενα τὰ ὁποῖα δὲν ὑπῆρξαν τὸ ἀντικείμενο αὐτοῦ τοῦ βιβλίου, ἀλλ' ὅμως εἶναι ἀπαραίτητα γιὰ τὴ μελέτη τῆς ἱστορίας τῆς λατρείας τοῦ ἁγίου Δημητρίου, μελέτης ποὺ περιμένει ἀκόμη τὴν ὀλοκλήρωσή της. Γι' αὐτὸν ποὺ θὰ τὴν ἐπιχειρήσει, ὁ συγγρ. παρέχει ἐδῶ πολύτι-

μο θεμελιώδες ύλικό. Τò δεύτερο παράρτημα, τò όποιο έχει τίτλο «Ότι ή βασιλική τού άγιου Δημητρίου Θεσσαλονίκης δέν είναι 'μαρτύριο'» (σσ. 205-218) αποτελεί άναδημοσίευση τού άρθρου τού συγγρ. Saint-Démétrius de Thessalonique et les problèmes du martyrium et du transept, *Bulletin de Correspondance Hellénique* 77 (1953) 660-694. Ός τρίτο παράρτημα δημοσιεύεται ή σύντομη μελέτη τής κ. I. Sorlin, «Σλάβοι και Σκλαβίνοι πριν άπό τά Θάύματα τού άγ. Δημητρίου και μέσα σ' αυτά» (σσ. 219-234). Στο κείμενο αυτό εκτίθενται οι τελευταίες επιστημονικές απόψεις άρχαιολόγων κυρίως και γλωσσολόγων, σχετικά με την έθνογένεση τών Σλάβων. Πρόκειται για πολύ καλά ένημερωμένη και χρησιμότερη έργασία, ή όποια όμως δείχνει σαφώς πόσο λίγο είναι σε θέση άκόμη ή άρχαιολογία και ή γλωσσολογία νά λύσουν μερικά άπό τά βασικά προβλήματα που άναφέρονται στο μεγάλο θέμα τής προελεύσεως τών Σλάβων. Παραδόξως ή έργασία τής κ. Sorlin κλείνει άπότομα, τότε άκριβώς που ό άναγνώστης θά περίμενε άπό τò σλαβολόγο πιδ λεπτομερή γλωσσολογική άνάλυση τών σλαβικών έθωνομίων που διασώζονται στο κείμενο τών Θαυμάτων.

Ό σειρά τών παραρτημάτων κλείνει με ένα σύντομο σημείωμα (σσ. 235-241) τού γνωστού Σέρβου άρχαιολόγου κ. V. Popović πάνω στην παλαιολαβική κατοικία. Στα Θάύματα αυτή όνομάζεται «σκηνή» και «κάσα». Κατά τόν κ. Popović, ό όποιος συμφωνεί με την άποψη άλλων άρχαιολόγων, πρόκειται για μισοϋπόγεια καλύβα, κατασκευασμένη άπό ξύλο. Ό τύπος αυτός τής κατοικίας επικρατεί σ' όλόκληρο τò χώρο που καταλαμβάνει ή σλαβική επέκταση, ανεξάρτητα άπό κλιματολογικές συνθήκες. Ό προέλευση τής όνομασίας «κάσα» δημιουργεί ένα έρώτημα, στο όποιο όμως δέν δίνεται άπάντηση.

Μετά άπό μερικές προσθήκες (σσ. 243-246), τò έργο τού κ. Lemerle κλείνει με ένα λεπτομερή πίνακα όνομάτων και πραγμάτων (σσ. 247-257) και ένα χάρτη τού βαλκανικού χώρου τής έποχής τών ιστορικών γεγονότων, τά όποια εκτίθενται στις δύο Συλλογές Θαυμάτων.

Τò πλούσιο ύλικό που μάς παρέχει ή σύγχρονη αυτή έκδοση και ή ιστορική μελέτη που τή συνοδεύει, αφήνουν περιθώρια και άνοίγουν δρόμο για περαιτέρω μελέτες, ιδιαίτερα πάνω στη λατρεία τού άγ. Δημητρίου και άλλα συναφή θέματα που μπορεί νά ενδιαφέρουν τόν ιστορικό τής Θεσσαλονίκης και τόν εκκλησιαστικό ιστορικό. Όσες αντιρρήσεις και νά έχει κανείς πάνω σε συγκεκριμένα σημεία τού έργου τού κ. Lemerle, δέν μπορεί παρά νά αισθάνεται εύγνωμοσύνη για τή νέα αυτή προσφορά τής άκάματης γραφίδας τού συγγραφέα. Έχουμε μπροστά μας ένα κείμενο έκδομένο άριστα και μια ιστορική μελέτη που τή χαρακτηρίζει καθολική γνώση τού θέματος, σπάνια διεισδυτικότητα, λεπτός χειρισμός δύσκολων ιστορικών λεπτομερειών, όξύνοια, και προπαντός σαφήνεια. Ό κ. Lemerle «πειθει και άκοντα» τόν άναγνώστη, ό όποιος πολλές φορές θά συλλάβει τόν έαυτό του νά παρασύρεται εύχερως άπό τή γοητευτικά διατυπωμένη έπιχειρηματολογία του. Τò έργο αυτό είναι γραμμένο με βαθύ σεβασμό πρòς τò κείμενο και με άγάπη πρòς τò αντικείμενο που διαπραγματεύεται, άρετές που όλο και περισσότερο σπανίζουν στην έποχή μας.

Asterios Argyriou, Les Exégèses grecques de l'Apocalypse à l'époque turque (1453-1821), έκδ. Ἑταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν, Θεσσαλονίκη 1982. 8ο, σσ. 761.

Καρπὸ πολυετοῦς ἔρευνας ἀποτελεῖ ἡ ἔργασία τοῦ κ. Ἀ. Ἀργυρίου γιὰ τὶς ἐρμηνεῖες τοῦ βιβλίου τῆς Ἀποκάλυψης κατὰ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας, ἔργασία πού ὑποστηρίχθηκε ὡς Doctorat d'État στὸ Πανεπιστήμιο Ἀνθρωπιστικῶν Ἐπιστημῶν τοῦ Στρασβούργου καὶ κυκλοφόρησε πρόσφατα στὴν ἀρχικὴ γλώσσα, τὴ γαλλικὴ, στὴ «Φιλολογικὴ καὶ Θεολογικὴ Σειρὰ» τῆς Ἑταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν. Ὁ μελετητὴς τῆς πολυσέλιδης αὐτῆς ἔργασίας ἀποζημιώνεται πλούσια ἀπὸ τὴν ἀνάγνωσή της, κατὰ τὴν ὁποία διαπιστώνει ὅτι ὁ συγγραφέας της παρουσιάζεται γνώστης τοῦ πνευματικοῦ κλίματος τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας καὶ ἐμβριθὴς ἐρευνητὴς τῶν κειμένων πού συνδέονται μὲ τὶς ἐλπίδες καὶ τὰ ὄραματα τοῦ ὑπόδουλου ἑλληνικοῦ γένους.

Τὰ κείμενα πού ἐρευνᾷ ιδιαίτερα καὶ παρουσιάζει γιὰ πρώτη φορὰ μὲ τὴν ἔργασία αὐτὴ ὁ κ. Ἀργυρίου εἶναι οἱ ἀνέκδοτες ἐρμηνεῖες στὴν Ἀποκάλυψη τοῦ Ἰωάννη. Ἀξιοσημείωτη εἶναι εὐθὺς ἐξαρχῆς ἡ διαπίστωση ὅτι, ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου (306-337) ὡς τὴν ἐποχὴ τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Παλαιολόγου (1449-1453) ἡ ἑλληνικὴ ἐρμηνευτικὴ γραμματεία δὲν ἔχει νὰ παρουσιάσει παρὰ μόνο τρία ἢ τέσσερα ὑπομνήματα στὴν Ἀποκάλυψη (τοῦ Ἀνδρέα Καισαρείας, τοῦ Οἰκουμενίου Τρίκκης, τοῦ Ἀρέθα Καισαρείας, καὶ τὶς λίγες ἐρμηνευτικὲς σημειώσεις πού ἀποδίδονται στὸν Μιχαὴλ Ἀκομινάτο), οἱ χρόνοι τῆς Τουρκοκρατίας ἔχουν νὰ παρουσιάσουν εἴκοσι περίπου ἐρμηνευτικὰ ὑπομνήματα στὴν Ἀποκάλυψη—«παραγωγή πού μπορεῖ νὰ παραλληλιστεῖ μόνο μὲ αὐτὴν τῆς πρωτοχριστιανικῆς ἐποχῆς καθὼς καὶ μὲ αὐτὴν τῆς Θρησκευτικῆς Μεταρρύθμισης» (σ. 113). Ὁ συγγρ. ἐπιλέγει τὰ ἑνδεκα σπουδαιότερα ἀπὸ τὰ ὑπομνήματα πού γράφτηκαν μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1600 καὶ 1800 καὶ τὰ παρουσιάζει ἀναλυτικὰ.

Πρὶν ὅμως ἀπὸ τὴν ἀναλυτικὴν παρουσίαση τῶν ἐρμηνειῶν αὐτῶν δίνει σὲ μιὰ ἐκτεταμένη, ἐνδιαφέρουσα καὶ περιεκτικὴ εἰσαγωγή (σσ. 9-124) τὴν πνευματικὴν ἀτμόσφαιρα τῶν μετὰ τὴν Ἀλωση χρόνων, ἀναφερόμενος στὶς διαφορὰς ἐρμηνεῖες (Μουσουλμάνων, Λατίνων, Ρώσων, Ἑλλήνων) τοῦ γεγονότος τῆς πτώσης τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, καθὼς ἐπίσης καὶ στὴν πολιτικὴ, θρησκευτικὴ καὶ κοινωνικὴ κατάσταση τῆς ζωῆς τῶν ραγιαδῶν στὴν Ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία, στὰ ὅπλα ἀντίστασης καὶ ἐπιβιώσεως, στὰ ἐπαναστατικὰ κινήματα καὶ στὴν ἐσχατολογικὴ γραμματεία, κλείνοντας τὴν εἰσαγωγὴ μὲ τὴν τοποθέτηση τῶν ἐξεταζόμενων ἐρμηνειῶν μέσα στὸ «ἐξηγητικὸ κίνημα» τῆς ἐποχῆς.

Ὡς «ἐξηγητικὸ κίνημα» χαρακτηρίζει ὁ συγγρ. τὸ ξαφνικὸ ἐνδιαφέρον πού προκλήθηκε στὰ δύσκολα ἐκεῖνα χρόνια γιὰ τὴν ἐρμηνεία τοῦ βιβλίου τῆς Ἀποκάλυψης, τὸ ὁποῖο θεωρήθηκε ἕνα εἶδος περιλήψεως καὶ ἀνακεφαλαίωσης ὅλης τῆς Ἀγίας Γραφῆς. Πίστεψαν οἱ ὑπομνηματιστὲς τοῦ βιβλίου ὅτι αὐτὸ γράφτηκε ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ γιὰ νὰ περιγράψει τὴν κατάσταση τῆς ἑλληνικῆς Ὀρθοδοξίας στὸν καιρὸ τῆς μεγάλης πνευματικῆς πεινας καὶ τῆς βασιλείας τοῦ Ἀντιχρίστου καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη γιὰ νὰ ὑποδείξει στοὺς Ὀρθοδόξους ποιὸ

δρόμο πρέπει να ακολουθήσουν για να μπορέσουν να υποφέρουν τα βάσανά τους με καρτερία, για να αντιταχτούν με θάρρος στο σατανά και τα όργανά του και να μετάσχουν στην τελική νίκη του Χριστού, νίκη που κατ' άλλους συγγραφείς των έρμηνειών θα σημαίνει το τέλος του κόσμου, ενώ κατ' άλλους την ανάσταση της 'Ορθόδοξης 'Ανατολικής αυτοκρατορίας με πρωτεύουσα και πάλι την Κωνσταντινούπολη. "Αν έξιερéσουμε το έρμηνευτικό έργο του θεολόγου και φιλόσοφου Γεωργίου Κορεσίου που επεκτείνεται και σε άλλα βιβλία της Γραφής, το έργο των άλλων έρμηνευτών περιορίζεται σχεδόν αποκλειστικά στο βιβλίο της 'Αποκάλυψης. "Έτσι αναρωτιέται κανείς, γιατί ο συγγρ. μιλάει για «έξηγητικό κίνημα» αφού πρόκειται όχι για γενικότερο έξηγητικό έργο όλης της Γραφής αλλά σχεδόν αποκλειστικά της 'Αποκάλυψης. Φαίνεται όμως ότι το έξηγητικό αυτό κίνημα υποδηλώνει μια έπικρατούσα ατμόσφαιρα, χαρακτηριστικό της οποίας είναι ή έρμηνεία σύγχρονων γεγονότων και προσώπων υπό το φώς του τελευταίου βιβλίου της Κ. Διαθήκης, που αποτελεί κατά τους υπομνηματιστές του σύνοψη όλης της Γραφής, όπως ήδη παραπάνω σημειώσαμε.

Στά εξεταζόμενα έρμηνευτικά υπομνήματα δυό βασικά θέματα δεσπόζουν: α) 'Η ήθικη ενίσχυση των πιστών για την αντιμετώπιση των δεινών μέσα στα όποια ζούν. 'Ο Θεός επέτρεψε την τιμωρία των 'Ορθόδοξων από αγάπη, για να τους συνετίσει και να τους όδηγήσει στη μελλοντική μακαριότητα, έπίγεια και έπουράνια. "Έπρεπε λοιπόν να όπλιστούν με υπομονή, να ακολουθήσουν το δρόμο της μετάνοιας και να άσκηθούν στην άρετή και την πιστή προσκόλληση στην παράδοση της έκκλησίας. 'Αντίθετα οι Λατίνοι έρμήνευαν την πτώση της Κωνσταντινούπολης ως τιμωρία του Θεού για τις αίρέσεις των 'Ορθόδοξων και την απομάκρυνσή τους από τη Ρώμη και οι Μουσουλμάνοι απέδιδαν την νίκη τους στην ύπεροχή της θρησκείας τους έναντι του Χριστιανισμού. "Έτσι οι έξηγήσεις της 'Αποκάλυψης παρουσιάζονται ως παραμυθητικά έργα, ως αντι-ισλαμικές ή αντι-λατινικές πραγματείες, ως πραγματείες ήθικες και δογματικές και όχι ως άπλως έξηγητικά έργα με τη στενή έννοια του όρου. β) Το δεύτερο μεγάλο θέμα που δεσπόζει είναι ή ανάπτυξη της διδασκαλίας, κατά την όποια οι χρόνοι της δουλείας της 'Ανατολικής 'Ορθοδοξίας είναι οι χρόνοι της βασιλείας του 'Αντιχρίστου και οι θλίψεις που ύφίστανται οι 'Ορθόδοξοι είναι οι έσχατολογικές θλίψεις που ό 'Αντίχριστος στέλνει στους πιστούς δούλους του Χριστού. "Έτσι οι υπομνηματικές έρμηνεύουν την 'Αποκάλυψη υπό το φώς των συνταρακτικών γεγονότων της έποχής τους ή μάλλον βλέπουν τα γεγονότα αυτά υπό το φώς της Γραφής και ιδιαίτερα του βιβλίου αυτού που συνοψίζει όλη τη Γραφή, και όδηγούνται έτσι στη βεβαιότητα ότι ή τυραννία των Τούρκων από τη μια μεριά, ή διαφθορά των παπικών και των άθέων από την άλλη συνθέτουν τη βασιλεία του 'Αντιχρίστου.

'Ακολουθώντας οι υπομνηματιστές την ιστορική μέθοδο που τους έπιτρέπει να έπιτύχουν το στόχο τους ταυτίζουν τα δύο θηρία της 'Αποκάλυψης (κεφ. 13) με το Μωάμεθ και τον Πάπα και όραματίζουν το τέλος της βασιλείας του 'Αντιχρίστου. Τί άκριβώς όμως θα συμβεί κατά τα τέλη της βασιλείας του 'Αντιχρίστου; Κατ' άλλους υπομνηματιστές θα άποκατασταθεί ή έλληνική αυτοκρατορία και ή 'Ορθόδοξη έκκλησία αφού ήττηθεί όριστικά το

Ἰσλάμ καὶ ὁ Πάπας, κατ' ἄλλους—λιγότερους ἀπὸ τοὺς πρώτους—θὰ ἔλθει τὸ τέλος τοῦ κόσμου καὶ ἡ δεύτερη παρουσία τοῦ Χριστοῦ. Μέσα στὰ ἀντι-ισλαμικὰ καὶ ἀντι-παπικὰ αὐτὰ κείμενα βλέπει κανεὶς νὰ διαμορφώνεται μιὰ «θεολογία τῆς ἱστορίας» στὰ μέτρα καὶ τὶς ἀνάγκες τοῦ ὀρθόδοξου ἑλληνικοῦ λαοῦ. «Πρόκειται, ὅπως σημειώνει ὁ συγγρ., γιὰ μιὰ νέα καὶ πρωτότυπη ἀντίληψη περὶ ἱστορίας ποὺ εἶναι οὐσιαστικὰ ἑλληνο-κεντρικὴ καὶ ὀρθοδοξο-κεντρικὴ» (σ. 118).

Μετὰ ἀπὸ τὴν πολὺ κατατοπιστικὴν Εἰσαγωγὴν, τῆς ὁποίας τὶς κεντρικὲς θέσεις δώσαμε παραπάνω, ἀκολουθοῦν ἔνδεκα κεφάλαια στὰ ὁποῖα παρουσιάζει ὁ συγγρ. ἀντίστοιχα ἔνδεκα ἐρμηνεῖες στὴν Ἀποκάλυψη—οἱ περισσότερες εἶναι ἀνέκδοτες—μιλώντας γιὰ τὸ συγγραφέα τῆς καθεμιᾶς, γιὰ τὰ χειρόγραφα στὰ ὁποῖα διασώζονται, γιὰ τὴ γλώσσα στὴν ὁποία εἶναι γραμμένες, γιὰ τὶς κεντρικὲς ἰδέες τους καὶ γιὰ τὴ θέση τους μέσα στὸ μεταβυζαντινὸ ἐξηγητικὸ κίνημα. Οἱ ἔνδεκα ἐρμηνεῖες εἶναι οἱ ἀκόλουθες.

1. «Ἀποκάλυψις Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου καὶ Εὐαγγελιστοῦ εἰς ἀπλὴν γλῶσσαν ἐρμηνευθεῖσα ὑπὸ Μαξίμου Πελοποννησίου, καθὼς οἱ θεολόγοι οἱ παλαιοὶ τῆς ἐκκλησίας τῶν Ὀρθόδοξων ἐρμήνευσαν αὐτὴν εἰς κοινὴν ὠφέλειαν». Γράφτηκε γύρω στὸ 1600 στὴν Ἀλεξάνδρεια καὶ εἶναι συμπλήρωμα καὶ ἀπλοελληνικὴ μετάφραση τῶν ὑπομνημάτων τοῦ Ἀνδρέα καὶ τοῦ Ἀρέθα Καισαρείας. Αὐτὴ ἡ ἐρμηνεία στάθηκε ἡ ἀπαρχὴ τοῦ ἐξηγητικοῦ κινήματος (σσ. 127-157).

2. «Ἐξήγησις εἰς τὴν τοῦ Ἰωάννου τοῦ ὑψηλοτάτου θεολόγου Ἀποκάλυψιν» τοῦ Ζαχαρία Γεργάνου τοῦ Ἀρτηνοῦ, ποὺ γράφτηκε γύρω στὰ 1621-22 (σσ. 158-218).

3. Γὸ ὀλιγοσέλιδο ἔργο τοῦ Χριστόφορου Ἀγγέλου «Περὶ ἀποστασίας τῆς ἐκκλησίας καὶ περὶ τοῦ Ἀνθρώπου τῆς ἁμαρτίας, δηλαδὴ τοῦ Ἀντιχρίστου». Τυπώθηκε τὸ ἔτος 1624 στὸ Λονδίνο (σσ. 219-248).

4. Ὁ μεγαλύτερος Ὀρθόδοξος θεολόγος τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 17ου αἰῶνα Γεώργιος Κορέσιος ὁ Χίος ἔγραψε γύρω στὰ 1645 «Προόμιον εἰς τὴν Ἰωάννου Ἀποκάλυψιν» ἢ κατ' ἄλλα χειρόγραφα «Ἐρμηνεία εἰς τὴν...», ποὺ εἶναι τὸ συστηματικότερο, τὸ ἐπιστημονικότερο καὶ τὸ βαθύτερο ὑπόμνημα στὴν Ἀποκάλυψη ποὺ γράφτηκε μετὰ τὴν ἄλωση ἀλλὰ συγχρόνως καὶ τὸ μόνον ὑπόμνημα ποὺ γράφτηκε σὲ γλώσσα ἀρχαϊζουσα (σσ. 249-301).

Μὲ τὸν Κορέσιο κλείνει ἡ πρώτη περίοδος τοῦ ἐξηγητικοῦ κινήματος. Σὲ μιὰ ἐνδιάμεση περίοδο παρεμβάλλεται τὸ ἔργο τοῦ

5. Ἀναστασίου Γορδίου «Σύγγραμμα περὶ Μωάμεθ καὶ κατὰ Λατίνων» (γύρω στὰ 1717-20), στὸ ὁποῖο ὁ συγγραφέας του ἀποδεικνύει ὅτι ὁ Ἀντίχριστος θὰ παρουσιαζόταν καὶ θὰ δέικε τὴν ἐκκλησίαν «ὑπὸ τὴν μορφήν δύο θρησκειῶν καὶ δύο προσώπων, τοῦ τε Μωάμεθ καὶ τοῦ Πάπα». Δὲν πρόκειται γιὰ συστηματικὸ ὑπόμνημα, ἀλλὰ μόνον γιὰ ἐρμηνεία τῶν κεφ. 12 καὶ 13 τῆς Ἀποκάλυψης καθὼς καὶ τῶν ἑξὶ πρώτων στίχων του βου κεφαλαίου (σσ. 305-354).

Στὴ δεύτερη περίοδος τοῦ ἐξηγητικοῦ κινήματος (1767-1825) ποὺ ἀρχίζει μὲ τὴν «Ὀπτασία τοῦ Ἀγαθαγγέλου» κατατάσσει ὁ συγγρ. τὰ ἀκόλουθα ἔργα:

6. Πανταζῆ τοῦ Λαρισαίου, «Ἐξήγησις εἰς τὸ κεφ. ιγ' καὶ ιζ' τῆς Ἀποκαλύψεως», ποὺ γράφτηκε στὶς παραμονὲς τῶν ρωσοτουρκικῶν πολέμων (1767-1792) καὶ ἀποσκοπεῖ στὸ νὰ δείξει ὅτι οἱ πόλεμοι αὐτοὶ θὰ ὀδηγήσουν

στην κατάλυση τῆς βασιλείας τοῦ Ἀντιχρίστου καὶ στὴν ἀνάσταση τῆς Ἀνατολικῆς Ὀρθόδοξης αὐτοκρατορίας (σσ. 357-389).

7. Ὁ Ἰωάννης Λίνδιος στὴν «Ἑρμηνεία εἰς ὀλόκληρον τὴν Ἀποκάλυψιν» (1791) ἀναφέρεται στὸν ἐσχατολογικὸ ρόλο τῆς Ὀρθόδοξης Ρωσίας, ποὺ θὰ εἶναι ἡ ἀπελευθέρωση τῆς Ἀνατολικῆς Ὀρθοδοξίας (σσ. 390-442).

8. Ἡ Ἑρμηνεία τοῦ Θεοδώρητου Ἰωαννίνων, ἀπὸ τὶς πιὸ ἀξιόλογες τῆς ἐποχῆς ἀλλὰ καὶ ἡ πιὸ δυσκολονόητη, τυπώθηκε στὴ Λειψία τὸ 1800 (σσ. 443-525).

9. Στὴν «Ἑρμηνείαν ἀλληλένδετον τῆς τε Παλαιᾶς καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης» (1817) ὁ ἴδιος Θεοδώρητος Ἰωαννίνων περιγράφει τὸν Τσάρο τῆς Ρωσίας σὰν ἕνα πραγματικὸ Μεσσία ποὺ συμβάλλει στὴν ἀνάσταση τῆς Ἀνατολικῆς Ὀρθόδοξης αὐτοκρατορίας (σσ. 526-586).

10. Ἡ ὀγκώδης Ἑρμηνεία τοῦ Κυρίλλου Λαυριώτη ἀπὸ τὴν Πάτρα γράφτηκε μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1792-1826 καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ 5.256 σελίδες ποὺ κατανέμονται σὲ 8 τόμους. Στὸ ἔργο του αὐτὸ ὁ Κύριλλος περιγράφει πρόσωπα καὶ γεγονότα τῆς ἐποχῆς του καὶ τὰ κρίνει μὲ τὴν αὐστηρότητα τοῦ συντηρητικοῦ μοναχοῦ (σσ. 587-645).

11. Ἡ «Ἑρμηνεία τῆς Ἀποκαλύψεως» ποὺ ἔγραψε στὰ 1794-95 ὁ Ἄνθιμος Ἱεροσολύμων εἶναι τὸ καλύτερο πνευματικὸ ὑπόμνημα ποὺ γράφτηκε στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ ἕνα ἀπὸ τὰ ἀριστουργήματα τῆς πνευματικῆς γραμματείας τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας (σσ. 646-682).

Ἡ λαμπρὴ αὐτὴ μελέτη τοῦ καθηγητῆ τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Στρασβούργου παρουσιάζει ἐξαιρετικὸ ἐνδιαφέρον ἀπὸ πολλὰς πλευρὰς. Δὲν προσφέρει μόνον στὸν εἰδικὸ τῆς Καινῆς Διαθήκης τὴν ἔρευνα μιᾶς ἀνεξερευνήτης μέχρι τώρα περιοχῆς τῆς ἱστορίας τῆς ἐρμηνείας τοῦ βιβλίου τῆς Ἀποκάλυψης, ἀλλὰ παρέχει συνάμα ἀξιόλογο ὕλικὸ στὸν ἱστορικὸ γενικὰ καὶ εἰδικότερα στὸν ἱστορικὸ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας, σκέψης καὶ φιλολογίας κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς Τουρκοκρατίας. Τὸ πολὺπλευρο αὐτὸ ἐνδιαφέρον τῆς ἐργασίας πηγάζει ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι οἱ συγγραφεῖς τῶν ἐρμηνειῶν στὴν Ἀποκάλυψη εἶχαν μιὰ σφαιρικὴ θεώρηση τῆς ζωῆς καὶ τῆς ἱστορίας (βλ. σ. 687 τοῦ Ἐπιλόγου).

Ὁ κ. Ἀργυρίου τοποθετεῖ μὲ πολὺ ἐπιτυχημένον τρόπο τὸν κάθε συγγραφέα μέσα στὰ συνταρακτικὰ γεγονότα τῆς ἐποχῆς του καὶ ὅλους μαζί μέσα στὴν ἐσχατολογικὴ μεταβυζαντινὴ φιλολογία. Ἔτσι ἡ ἐργασία του ἀποτελεῖ ἀξιόλογη συμβολὴ στὴν ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς φιλολογίας. Ἐχοντας ὁ συγγρ. νὰ διαλέξει ἀνάμεσα στὴ συνθετικὴ καὶ τὴν ἀναλυτικὴ μέθοδο προτίμησε τὴ δευτέρη, ἀναγνωρίζοντας ὅτι ἡ συνθετικὴ μελέτη τῆς ἐσχατολογικῆς νεοελληνικῆς σκέψης ἀπαιτεῖ μιὰ μαζικὴ θεώρηση ὅλης τῆς ἐσχατολογικῆς φιλολογικῆς παραγωγῆς κατὰ τὴν περίοδο μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1453 καὶ 1922. Πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι ἡ ἔρευνα ποὺ ἄρχισε ὁ κ. Ἀργυρίου προκαλεῖ καὶ προκαλεῖ τοὺς συνεχιστὰς τῆς. Αὐτὴν τὴ στιγμή, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν εὐχὴ νὰ βρεθοῦν καὶ νὰ προχωρήσουν αὐτοὶ οἱ τελευταῖοι, δὲν μποροῦμε παρὰ νὰ εἴμαστε εὐτυχεῖς γιὰ τὴν ὠραία αὐτὴ προσφορά ποὺ θὰ ἀξίζε νὰ δεῖ τὸ φῶς τῆς δημοσιότητας καὶ στὰ ἑλληνικά.

I. Δ. ΚΑΡΑΒΙΔΟΠΟΥΛΟΣ

Alberto Rizzi, Vere da pozzo di Venezia, Venezia, Stamperia di Venezia editrice, 1981. 80, σσ. 417, 412 εικ.

Ἡ ἔρευνα γύρω ἀπὸ τὴ βενετική ἱστορία, τέχνη, παιδεία καὶ γενικότερα τὸ βενετικὸ πολιτισμὸ ἔχει πάντα νὰ προσφέρει ὕλικὸ πὺν διαφωτίζει καὶ συμπληρώνει τὰ ἀντίστοιχα κεφάλαια τῆς ἐλληνικῆς ἱστορίας καὶ παιδείας. Γιατὶ ὡς τὸν περασμένο αἰῶνα τὰ εὐρωπαϊκὰ ρεύματα, ἄλλοτε περισσότερο καὶ ἄλλοτε λιγότερο, περνοῦσαν ἀπὸ τὸ βενετικὸ χῶρο πρὶν κατασταλάξουν στὶς ἐλληνικὲς περιοχάς. Γιατὸ λόγῳ αὐτὸ κάθε μελέτη γιὰ τὴν πόλη τῶν τεναγῶν ἐνδιαφέρει καὶ τὴν ἐλληνικὴ ἐπιστήμη.

Ἡ συγγρ. εἶναι γνωστὸς ἀπὸ μελέτες του ὄχι μόνον γύρω ἀπὸ βενετικὰ θέματα, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴ δόκιμη προσφορὰ του στὸ χῶρο τῆς βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς τέχνης. Ἔχουν ἐπαινεθεῖ τὰ δημοσιεύματά του: *La chiesa rupestre di Santa Barbara a Matera, Napoli Nobilissima* 7 (1968) 41-182 — *Monachesimo bizantino e chiese rupestri in Basilicata, ΔΧΑΕ*, περ. Δ' 5 (1969) 111-140 — *Note sulle chiese - cripte e il monacato greco in Basilicata, Napoli Nobilissima* 8 (1969) 66-76, 130-138 — *Note sulle chiese rupestri di Matera, Studi in onore di R. Pane, Napoli 1969-1971*, 21-44, — *Le icone bizantine e postbizantine delle chiese veneziane—Θησαυρίσματα* 9 (1972) 250-291 — *Le icone postbizantine della chiesa greco-ortodossa dei SS Pietro e Paolo in Napoli, Θησαυρίσματα* 11 (1974) 136-163. Ὅπως γίνεται φανερό, οἱ παραπάνω ἐργασίες καλύπτουν ἓνα χῶρο ὅπου σχεδὸν δὲν εἶχε γίνει ἐπισημοποιημένη ἔρευνα.

Τὸ θέμα πὺν ἐξετάζεται στὸ τελευταῖο βιβλίῳ του εἶναι ἔλασσον, δὲν ἀφορᾷ τὴ μνημειώδη τέχνη καὶ ἔχει ἐλάχιστα μελετηθεῖ. Γιατὸ λόγῳ ἀκριβῶς αὐτὸ ἢ συμβολὴ τοῦ συγγρ. πρέπει περισσότερο νὰ ἐκτιμηθεῖ, καθὼς χρειάζεταν ἰδιαίτερη ἱκανότητα γιὰ νὰ τεθεῖ τὸ θέμα στὸ πλαίσιο πὺν τοῦ ἀρμόζει. Ἐξάλλου τὸ ὑψηλὸ πολιτιστικὸ ἐπίπεδο τῆς Βενετίας καταδεικνύει τὴ φροντίδα πὺν ἐπιδείχθηκε ἐκεῖ γιὰ τὴν κατασκευὴ καὶ τὴ διακόσμηση τῶν ἀπλῶν καὶ ταπεινῶν, σὲ πρώτη ἐντύπωση, στομιῶν ἢ στηθαίων τῶν πηγαδιῶν (*puteali, vere da pozzo*). Μὲ περισσὴ λεπτολόγο μεθοδικότητα ὁ συγγρ. κατέγραψε τὰ 256 πηγάδια πὺν σήμερα σώζονται στοὺς δημόσιους χώρους τῆς πόλης καὶ πὺν ἀποτελοῦν τὸ ἓνα τρίτο περίπου ἐκείνων πὺν ὑπῆρχαν στὰ τέλη τοῦ 18ου αἰῶνα, ἐνῶ ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς δημοσίων καὶ ἰδιωτικῶν πηγαδιῶν στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰ. ἐφθανε τὰ 6.782.

Στὰ λίθινα στόμια τῶν πηγαδιῶν ἔχουν σκαλιστεῖ ὁ λέων τῆς Βενετίας, οἰκόσημα, ἐπιγραφές, ἄγιοι καὶ διάφορα διακοσμητικὰ θέματα. Ἡ συγγρ. διακρίνει τὶς ἀκόλουθες κατηγορίες, ἀνάλογα μὲ τὸν ρυθμὸ: στόμια ἀρχαιολογικὰ (πὺν προέρχονται ἀπὸ ἐλληνικὰ ἢ ρωμαϊκὰ λίθινα ἔργα), καρολίδεια (8ος-10ος αἰ.), βενετο-βυζαντινὰ (11ος-13ος αἰ.), γοτθικὰ (14ος-15ος), λอมβαρδικὰ (15ος-ἀρχὲς 16ου αἰ.), ἀναγεννησιακὰ (μέσα 15ου-μέσα 16ου αἰ.), μανιεριστικὰ ἢ μπαρόκ (μέσα 16ου-μέσα 18ου αἰ.), νεοκλασικὰ (μέσα 18ου-μέσα 19ου αἰ.). Ἰδιαίτερη προσοχὴ δίνει ὁ συγγρ. στὰ δύο μπρούντζινα στόμια τοῦ Δουκινοῦ παλατιοῦ καὶ στὸ ἀρχιτεκτονικὸ σύνολο τῆς μονῆς τῶν Frari. Ἡ συγγρ. προσφέρει λεπτομερῆ κατάλογο τῶν στομιῶν, μὲ πλούσιο φωτογραφικὸ ὕλικό. Παράλληλα, τὴν τεχνολογικὴ μελέτη συνοδεύουν δύο ἐργασίες γιὰ τὸν τρόπο κατασκευῆς τῶν πηγαδιῶν καὶ γιὰ τὴν ποιότητα τῆς πέτρας, ὡστε ὁ μελετη-

τῆς νὰ ἀποικτᾶ συνολικὴ εἰκόνα γύρω ἀπὸ τὸ θέμα.

Στὸν ἑλληνικὸ χῶρο ἔχουν ἐπισημανθεῖ παραδείγματα στομίων πηγαδιῶν, πὺ εἶναι καιρὸς νὰ βροῦν τὴ σωστὴ τους τοποθέτηση στὴν ἱστορία τῆς τέχνης. Ὁ G. Gerola (*Monumenti veneti dell' isola di Creta*, τόμος 4, Venezia 1932) ὑπογραμμίζει τὴν καλλιτεχνικὴ ἀξία τῶν στομίων, ἀλλὰ καταλογογραφεῖ μόνο τρία, γιὰ τὸ μόνο αὐτά, κατὰ τὸν ἴδιο, παρουσιάζουν ἐνδιαφέρον. Τὸ στόμιο τῆς (Gerola) εἰκ. 32a-d ἔχει χαρακτηριστικὰ «βαρβαρικὰ» καὶ ἀνάγεται στὴν πρώτη περίοδο τῆς βενετικῆς κυριαρχίας, ἔχοντας κοινὰ στοιχεῖα μὲ τὸ στόμιο πὺ φυλάσσεται σήμερα στὸ μουσεῖο Κορρέρ τῆς Βενετίας (Rizzi, εἰκ. 3-4). Τὸ στόμιο τῆς (Gerola) εἰκ. 33a-b κατατάσσεται στὸ 14ο αἰ. (πρβ. Rizzi, εἰκ. 56-57) καὶ τὸ τρίτο στόμιο (Gerola) εἰκ. 34 εἶναι τοῦ 15ου αἰ. (πρβ. Rizzi, εἰκ. 83). Σὲ πρόσφατη μελέτη τῆς Α. Ἀργυροπούλου-Μπιρμπιλῆ (*Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς πόλεως τῆς Κερκύρας κατὰ τὴν περίοδο τῆς Ἐνετοκρατίας*, Ἀθήνα 1976), περιγράφονται τέσσερα στόμια. Τὰ τρία ἀπὸ αὐτὰ εἶναι ἀναγεννησιακὰ (16ος αἰ.), ἐνῶ τὸ τέταρτο (Ἀργυροπούλου, σ. 155, εἰκ. 183) πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ στὸ 18ο αἰῶνα. Τὸ στόμιο τῆς Κρεμαστῆς (Ἀργυροπούλου, σσ. 132-135) ἔχει ἀξιοπρόσεκτο σχῆμα καὶ λεπτὴ διακόσμηση, ὅσο τὰ καλύτερα βενετικά. Στόμια πρέπει νὰ ὑπῆρχαν καὶ στὰ ἄλλα ἴσνια νησιά καὶ στοὺς τόπους πὺ κατὰ καιροὺς βρέθηκαν μέσα στὰ ὅρια τοῦ βενετικοῦ ἀποικιακοῦ κράτους. Ἀσφαλῶς πολλὰ στόμια λανθάνουν, ἀλλὰ τὸ ὕλικό γενικὰ δὲν πρέπει νὰ εἶναι πολυάριθμο στὸ χῶρο μας γιὰ δύο λόγους. Ὁ ἕνας εἶναι ὁ βραχύδης καὶ ὄρεινός χαρακτήρας τῶν βενετοκρατούμενων περιοχῶν, πὺ ἔστρεφε τοὺς κατοίκους περισσότερο στὴν κατασκευὴ δεξαμενῶν καὶ ὄχι πηγαδιῶν. Ὁ δεύτερος λόγος εἶναι ἡ εἰσαγωγὴ τῆς ἀστικής ὑδρευσης, μὲ κρῆνες, ἀπὸ τὴν πρώτη κιόλας βενετικὴ περίοδο, ἐνῶ τὰ πηγὰδια παρέμειναν κυρίως γιὰ ἀγροτικὴ χρῆση. Ἀλλὰ καὶ στὸ χῶρο τῆς τουρκοκρατούμενης Ἑλλάδας ὑπάρχουν πηγὰδια μὲ ἀξιοπρόσεκτα στόμια, κυρίως στὶς αὐλὲς μοναστηριῶν, ἀλλὰ καὶ σὲ δημόσιους χώρους (ὅπως στὸ σχολεῖο τοῦ Καποδίστρια στὴ Μεθώνη), πὺ δὲν ἔχουν καταγραφεῖ οὔτε μελετηθεῖ. Ὁ Rizzi μᾶς προσφέρει τώρα μιὰ στέρεα ἐπιστημονικὴ βάση γιὰ κάθε σχετικὴ μελλοντικὴ ἐργασία.

Γ. ΠΑΟΥΜΙΔΗΣ

Ioannis Spatharakis, Corpus of dated illuminated Greek Manuscripts to the Year 1453. Volume one: Text, volume two: Illustrations, Leiden, Brill 1981 (Byzantina Neerlandica, Fasciculus 8, pars prior, pars altera).

In folio, τόμος Α': σσ. IX-XV καὶ 1-99, τόμος Β': σσ. 1-10 καὶ 611 εἰκόνες.

Στὴ γενικὴ πρόοδο πὺ παρατηρεῖται κατὰ τὶς τελευταῖες δεκαετίες στοὺς τομεῖς τῆς ἑλληνικῆς Παλαιογραφίας καὶ Κωδικολογίας ἔχει πολλὲς φορές καὶ μὲ διάφορες ἀφορμὲς ἐπισημανθεῖ ἕνα βασικὸ κενό: Λείπει ἡ συγκέντρω-

ση και ἡ μελέτη τῆς διακόσμησης τῶν ἐλληνικῶν χειρογράφων, ὄχι βέβαια αὐτόνομα, γιατί αὐτό ἔχει γίνει σέ ἱκανοποιητικό βαθμὸ (βλ. τῆ σχετικὴ βιβλιογραφία στὸ παρουσιαζόμενο ἔργο), ἀλλὰ σέ συνδυασμὸ μὲ τοὺς δυὸ τομεῖς ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω¹. Γιαυτὸ τὸ corpus τοῦ Σπαθαράκη γίνεται εὐπρόσδεκτο τόσο ἀπὸ τοὺς ἱστορικοὺς τῆς βυζαντινῆς τέχνης ὅσο καὶ ἀπὸ αὐτοὺς ποὺ ἀσχολοῦνται μὲ τὴν ἐλληνικὴ Παλαιογραφία καὶ Κωδικολογία.

Τὸ ἔργο ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο τόμους· ὁ πρῶτος (σσ. IX-XV+1-99) περιέχει τὸ κείμενο καὶ ὁ δεῦτερος (σσ. 1-10+611 εἰκόνες) τὰ πανομοιότυπα.

Στὴν ἀρχὴ τοῦ πρώτου τόμου, σέ ἑπτὰ μεγάλες in folio δίστηλες σελίδες (σσ. IX-XV), παρατίθεται ἡ βιβλιογραφία ποὺ εἶναι ἐξαντλητικὴ σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴ διακόσμηση τῶν ἐλληνικῶν χροφ καὶ πολὺ πλούσια σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν ἐλληνικὴ Παλαιογραφία καὶ Κωδικολογία.

Σέ μιὰ περιεκτικὴ εἰσαγωγὴ (σσ. 1-3) ὁ συγγρ. μᾶς ἐνημερώνει γιὰ τὸ σκοπὸ τοῦ ἔργου του, τὰ κριτήρια ποὺ ἴσχυσαν γιὰ τὴν ἐπιλογή ἢ τὸν ἀποκλεισμὸ τῶν δειγμάτων, τὴ μέθοδο ποὺ ἀκολούθησε γιὰ τὴν κατάταξή τους (χρονολογικὴ μὲ παράλληλη ὑποδήλωση τῆς τυπολογίας) καὶ τὰ ὄρια τοῦ corpus, ποσοτικὰ καὶ χρονικὰ.

Ὁ συγγρ. ἀρχίζει τὴν εἰσαγωγὴ του μὲ τὴν ἐπισήμανση τοῦ κενοῦ, γιὰ τὸ ὁποῖο μιλήσαμε στὴν ἀρχή, καὶ τονίζει πὼς καὶ οἱ λίγες συλλογές ποὺ ὑπάρχουν μὲ μικρογραφίες ἀπὸ ἐλληνικὰ χροφ ἔχουν καταρτιστεῖ μὲ κριτήρια «αἰσθητικά» (ποιότητα τῆς μικρογραφίας, κατάσταση διατήρησής της κτλ.) καὶ ὄχι «ἐπιστημονικά» καὶ ἔτσι δὲν δίνουν ἓνα πραγματικὰ ἀντιπροσωπευτικὸ δείγμα, τὲ μόνο ποὺ μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει βᾶση σύγκρισης, γιὰ νὰ θεσπιστοῦν ἀπὸ τὰ χρονολογημένα χροφ κριτήρια στυλιστικά, ὥστε νὰ χρονολογηθοῦν καὶ οἱ διακοσμήσεις τῶν μὴ χρονολογημένων χροφ.

Ἡ πρόοδος στὴ μελέτη τῆς διακόσμησης τῶν χροφ—συνεχίζει ὁ συγγρ.—ὑποχρεώνει σήμερα τὸ μελετητὴ νὰ μὴ ἀγνοεῖ καὶ τὴ γραφὴ τῶν χροφ. Σέ περιπτώσεις μάλιστα ποὺ τὸ «στυλ» τῶν μικρογραφιῶν ἐνός χροφ εἶναι τέτοιο, ὥστε οἱ μικρογραφίες νὰ μὴ εἶναι εὐκόλο ἢ κατορθωτὸ νὰ χρονολογηθοῦν ἀπὸ τὸ «στυλ» τους, τὰ συμπεράσματα πρέπει νὰ συγκρίνονται καὶ νὰ ἀντιπαραβάλλονται μ' αὐτὰ ποὺ βασίζονται σέ παλαιογραφικὰ δεδομένα. Τὸ αἶτημα αὐτὸ στάθηκε καθοριστικό, ὥστε μαζὶ μὲ τὴ διακόσμηση νὰ δίνονται καὶ δείγματα γραφῆς τοῦ κειμένου. Αὐτὸ γίνεται μὲ τέτοια συνέπεια, ὥστε ἀπὸ τὰ 611 δείγματα διακόσμησης ποὺ περιέχει τὸ corpus τὰ 395 δίνουν καὶ δείγματα γραφῆς².

Ἐπειδὴ ὅμως ὁ συγγρ. εἶναι ἐνημερωμένος, ἀμέσως προλαβαίνει καὶ ἐπισημαίνει τὸν κίνδυνο ποὺ διατρέχει ὅποιος χρονολογεῖ ἓνα χροφ βασιζόμενος μόνο στὴ γραφὴ. Συχνὰ ἱστορικοὶ τῆς τέχνης ὑπερεκτίμησαν τὴ συνδρομὴ τῆς Παλαιογραφίας μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ὀδηγηθοῦν σέ λαθεμένες χρονολογήσεις τῶν

1. Βλ. La paléographie grecque et byzantine. Paris 21-25 octobre 1974. Colloques internationaux du Centre National de la Recherche Scientifique, N° 559. Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique. Paris 1977, σ. 564. Πρβ. καὶ Ἑλληνικά 31 (1979) 229, σημ. 2 μὲ ἀφορμὴ βιβλιοκρισία τοῦ παραπάνω ἔργου.

2. Στὸ σημεῖο αὐτὸ πρέπει νὰ ἀναφέρουμε ὅτι τὸ τόσο βασικὸ αὐτὸ αἶτημα ἔχει ἀγνοηθεῖ ἢ παραμεληθεῖ σέ ἄλλα παρόμοια ἔργα, ἰδιαιτέρως στὸ ἔργο *Θησαυροὶ τοῦ Ἁγίου Ὁρους*.

μικρογραφιῶν τους, βασισμένοι τις περισσότερες φορές σὲ χρονολογήσεις καταλόγων χφφ. Ὁ κίνδυνος αὐτὸς γίνεται ἀκόμα μεγαλύτερος ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι οἱ μικρογραφίες πῶς συχνὰ συνοδεύουν λειτουργικὰ χφφ, στὰ ὁποῖα ἡ γραφή συνήθως εἶναι «συντηρητική».

Στυλιστικὲς συγκρίσεις μικρογραφιῶν εἶναι δυνατόν νὰ ὀδηγήσουν σὲ μιὰ πῶς ἀκριβῆ χρονολόγηση ἐνὸς εἰκονογραφημένου χφ ἀπὸ ὅ,τι ἡ σύγκριση μόνο τῆς γραφῆς. Μιὰ τέτοια ὥστόσο προσέγγιση δὲν πρέπει νὰ περιμένει κανεὶς ὅτι θὰ λύσει ὅλα τὰ προβλήματα πού σχετίζονται μὲ τὴ χρονολόγηση τῶν εἰκονογραφημένων χφφ. Ὑπάρχουν π.χ. «στύλ», ὅπως οἱ τέσσερις Εὐαγγελιστὲς στὸν Par. gr. 51, πού δὲν ἀντιπροσωπεύονται στὸ corpus, γιὰ τὴ κατέναντα ἀπὸ τὰ σωζόμενα χρονολογημένα χφφ δὲ διασώζει τὸ «στύλ» αὐτό.

Παρόλα αὐτὰ ὁ συγγρ. πιστεύει—καὶ μαζί του καὶ ἐμεῖς—ὅτι τὸ corpus του, καθὼς συγκεντρώνει καὶ κατατάσσει χρονολογικὰ ὅλο τὸ σωζόμενο ὑλικό¹, θὰ ἀποτελέσει βασικὸ ἐργαλεῖο δουλειᾶς γιὰ τὴ χρονολόγηση ὅχι μόνο μικρογραφιῶν, ἀλλὰ καὶ τοιχογραφιῶν καὶ εἰκόνων, μιὰ καὶ οἱ μινιατουρίστες συχνὰ χρησιμοποιοῦν ὡς μοντέλα τοιχογραφίες ἢ εἰκόνες.

Κατόπιν ὁ συγγρ. ξεκαθαρίζει ποιά εἰκονογραφημένα χφφ δέχτηκε στὸ corpus ὡς χρονολογημένα· τὰ κριτήρια φυσικὰ γιὰ τὴ χρονολόγηση ἐνὸς εἰκονογραφημένου χφ εἶναι τὰ ἴδια μὲ ἐκεῖνα πού ἰσχύουν γιὰ τὴ χρονολόγηση τῶν χφφ γενικὰ: βιβλιογραφικὰ σημειώματα, πασχάλιοι πίνακες, κατάλογοι αὐτοκρατόρων ἢ πατριαρχῶν κτλ.

Ἐπειδὴ τὰ περισσότερα χφφ ὁ συγγρ. τὰ ἔχει ἐξετάσει ὁ ἴδιος ἀπὸ τις μερικότερες ἢ εἰδικότερες παρατηρήσεις του πρέπει νὰ προσεχτοῦν οἱ ἀκόλουθες:

1. Περιλαμβάνονται στὸ corpus εἰκονογραφημένα χφφ ὡς χρονολογημένα, μόνο ὅταν τὸ βιβλιογραφικὸ σημείωμα ἢ ἡ ὅποια χρονολόγηση προέρχονται ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ ἴδιου τοῦ βιβλιογράφου. Ὅπου παραβαίνεται ἡ ἀρχὴ αὕτη, δίνεται καὶ ἡ αἰτιολόγηση τῆς παράβασης.

2. Δὲν περιλαμβάνονται στὸ corpus οἱ μικρογραφίες πού εἶναι ζωγραφισμένες σὲ «παρέμβλητα» φύλλα, πράγμα πού σημαίνει ὅτι αὐτὲς εἶναι ἢ προγενέστερες ἢ μεταγενέστερες, πάντως ὅχι σύγχρονες μὲ τὴ γραφὴ² τοῦ χφ.

3. Δὲν περιλαμβάνονται στὸ corpus μικρογραφίες πού, ὅπως μαρτυρεῖ τὸ «στύλ» τους, ἔγιναν σὲ μεταγενέστερη ἐποχὴ σὲ λευκὰ φύλλα πού εἴχαν ἀφθεῖ ἀρχικὰ λευκὰ γιὰ τὴν εἰκονογράφηση, χωρὶς ὅμως αὕτη νὰ ἔχει συμπληρωθεῖ τότε.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁ συγγρ. μᾶς πληροφορεῖ πὼς σὲ περιπτώσεις, πού στά-

1. Ἡ ἀξία τοῦ ἔργου δὲ βρίσκειται μόνο στὴ συγκέντρωση καὶ τὴν κατάταξη τοῦ ὑλικοῦ· οἱ μικρογραφίες πού δημοσιεύονται γιὰ πρώτη φορὰ ἐδῶ δὲν εἶναι λίγες. Ἀπὸ τὸ corpus τοῦ συγγρ. λείπουν, ὅχι ἀπὸ δική του εὐθύνη, δείγματα ἀπὸ τὰ χρονολογημένα εἰκονογραφημένα χφφ τοῦ Κρατικοῦ Ἱστορικοῦ Μουσείου τῆς Μόσχας, μερικῶν μοναστικῶν βιβλιοθηκῶν τοῦ Ἁγίου Ὁρους καὶ τοῦ Escorial.

2. Δὲν ἀποκλείεται βέβαια ἡ περίπτωση κάποτε μιὰ μικρογραφία σὲ παρέμβλητο φύλλο νὰ εἶναι σύγχρονη μὲ τὸν κώδικα. Ὁ συγγρ., προτοῦ περιλάβει στὸ corpus του τέτοιες μικρογραφίες, ἔκανε πολλαπλὲς (στυλιστικές, χρωματικές, γραφικὲς κτλ.) συγκρίσεις, τις ὁποῖες καὶ ἀναφέρει.

Οηκε αδύνατο νά καθοριστεί ἂν τὸ «στύλ» μιᾶς μικρογραφίας ταιριάζει μὲ τὴ χρονολογία ποὺ δίνεται στὸ βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα, τὴ μικρογραφία αὐτὴ τὴν περιέλαβε στὸ corpus, ἔθεσε τὸ πρόβλημα καὶ ἄφησε στὸν ἀναγνώστη νὰ ἀποφασίσει γιὰ τὴ χρονολόγησι τῆς μικρογραφίας.

Τὰ δείγματα ποὺ δίνονται στὸ corpus εἶναι καταταγμένα μὲ χρονολογικὴ σειρὰ, γιὰ νὰ δοθεῖ ἡ εἰκόνα τῆς ἐξέλιξης τοῦ λεγόμενου «βυζαντινοῦ στύλ». Ἡ εἰκόνα αὐτὴ προκύπτει ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν δειγμάτων τοῦ corpus. Εἶναι σχεδὸν πλήρης¹, μολονότι λείπουν ἀπὸ αὐτὸ δείγματα ἀπὸ μερικὰ σημαντικὰ χφφ ποὺ περιέχουν μικρογραφίες ὑψηλῆς ποιότητος, ἀλλὰ ποὺ δυστυχῶς εἶναι ἀχρονολόγητα.

Ἡ εἰκόνα αὐτὴ, ἄνισα ἀντιπροσωπευμένη ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ ὑλικό, συνοπτικὰ εἶναι ἡ ἀκόλουθη:

Γιὰ τὸ διάστημα πρὶν ἀπὸ τὸν 9. αἰ. οἱ μόνες χρονολογημένες μικρογραφίες ποὺ σήμερα κατέχουμε εἶναι αὐτὲς τοῦ Vind. Med. gr. 1 (τοῦ περιφήμου Διοσκουρίδου τῆς Βιέννης). Ὁ ἀριθμὸς τῶν χρονολογημένων ἱστορημένων χφφ ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν 9. αἰ. εἶναι μικρός². Ὁ ἀριθμὸς αὐτὸς μεγαλώνει σημαντικὰ στὸ 10. αἰ. Ὁ 11ος αἰ. ἀντιπροσωπεύεται καλὰ, ἰδιαιτέρα στὸ β' μισό του. Ὅσο προχωρεῖ ὁ 12ος αἰ. τόσο ἡ ποιότητα καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν εἰκονογραφημένων χφφ ὑποχωρεῖ καὶ ἡ κατάστασις αὐτὴ συνεχίζεται ὡς τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 13ου αἰ. Στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 13ου αἰ. παρατηρεῖται νέα ἀύξηση στὸν ἀριθμὸ καὶ ἄνοδος στὴν ποιότητα τῶν εἰκονογραφημένων χφφ ποὺ φτάνει στὸ ἀποκορύφωμα τῆς στὸν 14ο αἰ., γιὰ νὰ ὑποχωρήσει πάλι στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 15ου αἰ.³

Γιὰ κάθε μικρογραφία δίνονται ἕνας τίτλος, οἱ διαστάσεις τῆς καὶ ἡ κατάστασις διατήρησής τῆς. Ἡ κατάστασις διατήρησής τῆς μικρογραφίας δηλώνεται μὲ τοὺς ἀραβικοὺς ἀριθμοὺς ἕνα (1), δύο (2) καὶ τρία (3) (1=ἐλαφρὰ καταστραμμένη, 2=μερικῶς καταστραμμένη, 3=τελείως καταστραμμένη).

Τὰ πορτραῖτα τῶν «καθημένων» Εὐαγγελιστῶν—ἡ κύρια μορφή βυζαντινῶν μικρογραφιῶν—ὑποδιαιροῦνται σὲ τύπους ἀνάλογα μὲ τὴ χαρακτηριστικὴ στάσι τῶν εὐαγγελιστῶν π.χ. «γράφων», «σκεπτόμενος», «ἀναπαυόμενος» κ.ο.κ. Κάθε τύπος προσδιορίζεται μὲ ἕνα κεφαλαῖο γράμμα. Πίνακας τῶν γραμμάτων αὐτῶν παρατίθεται στὸ τέλος τῆς εἰσαγωγῆς. Οἱ τύποι ποὺ προσδιορίζονται στὸν πίνακα αὐτὸ ἰσχύουν, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς εὐαγγελιστῆς, καὶ γιὰ ἄλλα πορτραῖτα, π.χ. τοῦ Δαβίδ, τοῦ Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ κ.ἄ.

Γιὰ κάθε χφφ παρατίθεται τουλάχιστον ἕνα πανομοιότυπο. Γιὰ χφφ μὲ πορτραῖτα τῶν τεσσάρων Εὐαγγελιστῶν ἕνα πορτραῖτο θεωρήθηκε ἀρκετό, γιὰ νὰ δείξει τὸ «στύλ» τῆς διακόσμησης.

Ὅταν σὲ ἕνα χφφ ὑπάρχουν διαφορετικὰ «στύλ», δίνονται περισσότερα ἀπὸ ἕνα πανομοιότυπα γιὰ νὰ φανεῖ ἡ «στυλιστικὴ τάξι».

1. Βλ. σ. 261, σημ. 1.

2. Τὰ ποσὰ τῶν χρονολογημένων εἰκονογραφημένων χφφ καὶ τῶν χρονολογημένων γενικὰ χφφ εἶναι ὁμόλογα. Βλ. π.χ. τοὺς πίνακες τῶν χρονολογημένων χφφ τοῦ R. Devresse, *Introduction à l'étude des manuscrits grecs*, Παρίσι 1954.

3. Ἀπὸ τὸ παραπάνω συνοπτικὸ διάγραμμα εὐκόλα διαπιστώνει κανεὶς ὅτι ἡ ἐξέλιξι καὶ ἡ πορεία τῆς ἐλληνικῆς γραφῆς καὶ τῆς βυζαντινῆς διακόσμησης εἶναι σχεδὸν παράλληλες.

Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ κάθε «πύλη» (Headpiece) ἢ διακοσμητικὸ πλαίσιο (Headband). Στις περιπτώσεις αὐτὲς καταβλήθηκε προσπάθεια νὰ δοθεῖ πανομοιότυπο ἀπὸ μιὰ ὁλόκληρη σελίδα, γιὰ νὰ ὑπάρχει καὶ δεῖγμα γραφῆς¹.

Κατὰ τὴ συζήτηση διαφόρων προβλημάτων ποὺ ἀφοροῦν τὰ χφφ, τῶν ὁποίων δείγματα ἔχουν περιληφθεῖ στὸ corpus, ὁ συγγρ. συνειδητὰ περιορίζεται στὰ τελείως ἀπαραίτητα, ἀποφεύγει τὶς ἐπαναλήψεις καὶ ἀρκεῖται νὰ δώσει μιὰ ἐπαρκῆ βιβλιογραφία, στὴν ὁποία μπορεῖ νὰ ἀνατρέξει γιὰ περισσότερες πληροφορίες ὁ ἐνδιαφερόμενος.

Αὐτὴ εἶναι ἡ περιεκτικὴ εἰσαγωγὴ τοῦ συγγραφέα. Ἀκολουθεῖ ἡ βιβλιογραφία, γιὰ τὴν ὁποία ἤδη μιλήσαμε.

Ἐδῶ θὰ θέλαμε νὰ ἐπισημάνουμε δυὸ παραλείψεις ποὺ ὑπέπεσαν στὴν ἀντίληψή μας. Λεῖπει ἀπὸ τὴ βιβλιογραφία τὸ βασικὸ ἔργο τοῦ Cavallo γιὰ τὴ μεγαλογράμματη γραφῆ². Τὸ πρῶτο δὲν θὰ εἶχε σημασία, ἂν στὰ πρῶτα χφφ τοῦ corpus, ἔπου δίνονται δείγματα εἰκονογράφησης τῶν χφφ σὲ μεγαλογράμματη γραφῆ, ὁ συγγρ. δὲν παρέπεμπε σ' ἓνα μεταγενέστερο ἔργο τοῦ Cavallo, τὸ *Maiuscola greca*³, καὶ δὲν ἀγνοοῦσε τὸ *Ricerche*. Γιὰ νὰ φανεῖ τὸ πρῶτο καλῶτερα, ἐνδεικτικὰ σημειώνουμε πῶς γιὰ τὸν *Vind. Med. gr.* 1 (τὸ Διοσκοουρίδῃ τῆς Βιέννης) ὁ Cavallo στὸ *Maiuscola greca* μιλάει μόνο στίς σσ. 105-106, ἐνῶ στὸ *Ricerche* ἔχει ἐκτενὴ ἔκθεση στίς σσ. 93-98 καὶ 100-102 καὶ ἄλλες δευτερεύουσες ἀναφορὲς στίς σσ. 76, 79, 83, 84, 90, 104, 105, 112 (βλ. καὶ *Indice* στὸ *Ricerche*).

Τὸ δεύτερο κενὸ εἶναι πῶς οὔτε στὴν κύρια βιβλιογραφία οὔτε σὲ ἐπιμέρους βιβλιογραφικὲς παραπομπὲς δὲν γίνεται ἀναφορὰ στὸ συλλογικὸ ἔργο μὲ μικρογραφίες ἀπὸ χφφ τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης Ἀθηνῶν⁴.

Μερικὰ προφανῆ λάθη ποὺ ὑπέπεσαν στὴν ἀντίληψή μας: Στὴν εἰκόνα 47 ὡς χρονολογία τοῦ χφ (London, British Library, Add. 39602) δίνεται τὸ 380. Ὁ πληροφορημένος ὅμως ἀναγνώστης ἀπὸ τὸ εἶδος τῆς γραφῆς (ὄξυκόρυφη ὄρθια) μπορεῖ νὰ εἰκάσει τὴν ὀρθὴ χρονολογία 980, ποὺ ἀναγράφεται σωστὰ στὴ σ. 14 τοῦ Α' τόμου.

Στὴ σ. 81 τοῦ Α' τόμου, στὸν ἀριθμὸ 334, προκειμένου γιὰ τὸ χφ 198 τῆς Μονῆς τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης τοῦ Σινᾶ λέγεται ὅτι στὸ φ. 8^v παριστάνεται ὁ Ματθαῖος. Αὐτὸ ἐπαναλαμβάνεται καὶ στὴ «λεζάντα» τῆς εἰκόνας 592, ἔπου ἡ εἰκόνα τοῦ Εὐαγγελιστῆ. Στὸ πανομοιότυπο ὅμως διαβάζουμε ἐλοκάθαρα «ὁ Ἅγιος Λουκάς». Τὸ λάθος ἔχει γίνῃ μὲ τὴν ἐπόμενη εἰκόνα (593), στὴν ὁποία δίνεται πανομοιότυπο ἀπὸ τὸ φ. 120^v τοῦ ἴδιου χφ, ἔπου διαβάζουμε «ὁ Ἅγιος Ματθαῖος» ἀντὶ τοῦ λαθμεμένου «Λουκάς».

Στίς σσ. 22-23 τοῦ Α' τόμου, στοὺς ἀριθμοὺς 63-67, περιγράφονται συ-

1. Βλ. παραπάνω σ. 260.

2. G. Cavallo, *Ricerche sulla maiuscola biblica*, Φλωρεντία 1967.

3. G. Cavallo, *Funzioni e strutture della maiuscola greca tra i secoli VIII-XI*, στὸ *La paléographie grecque et byzantine* (βλ. σ. 260, σημ. 1), σσ. 95-137.

4. Α. Μαραβᾶ - Χατζηνικολάου - Χρ. Τουφεξῆ - Πάσχου, *Κατάλογος μικρογραφιῶν βυζαντινῶν χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος. Τόμος Α': Χειρογράφα Κωνῆς Διαθήκης Γ'-ΙΒ' αἰῶνος*. (Γραφεῖον Δημοσιευμάτων τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν), Ἀθήνα 1978.

νεχόμενα κάτω από την κοινή τους χρονολογία (1056) πέντε χφφ. Αυτό προκαλεί στον αναγνώστη κάποια σύγχυση· ίσως να ήταν προτιμότερη έδω ή αναγραφή κάθε χφ χωριστά, έστω και με επανάληψη της ίδιας χρονολογίας.

Τέλος, όσο και αν κατανούμε τους οικονομικούς λόγους, που εμπόδισαν ώστε οι φωτογραφίες του corpus να είναι έγχρωμες, ωστόσο δεν μπορούμε να μην εκφράσουμε τη λύπη μας γι' αυτό. Τα πλεονεκτήματα δε θα ήταν μόνο «αισθητικά»: σίγουρα οι σκοποι του corpus θα εξυπηρετούσαν πληρέστερα.

Αλλά με τις ελάχιστες αυτές παρατηρήσεις σε καμιά περίπτωση δε θέλουμε να άμφισβητήσουμε ούτε τον τεράστιο μόχθο που κατέβαλε ο συγγρ., ούτε τη σοβαρότητα και τη μεθοδικότητα, με τις όποιες συνέλαβε, όργάνωσε και έφερε σε πέρας την εργασία του, ούτε προπαντός, τη χρησιμότητά της. Για τους ιστορικούς της βυζαντινής τέχνης, αλλά και για τους παλαιογράφους και τους κωδικολόγους τó έργο αυτό του Σπαθαράκη για πολλά χρόνια θα είναι ένα έγκυρο εργαλείο δουλειάς και βασικό βιβλίο αναφοράς.

B. ΑΤΣΑΛΟΣ

Κωνσταντίνου Μ. Κούμα, 'Επιστολή προς Φραγκίσκον Κ. Μαύρον (Σύνταγμα φιλοσοφίας, τ. Α', Βιέννη 1818, σσ. γ'-ξβ'). Προλεγόμενα, έρμηνευτικό υπόμνημα και εύρετήρια Νίκου Ψημμένου. Βιβλιοπωλείο Διονυσίου Νότη Καραβία, Αθήνα 1980.

Μεθοδολογικά ή παρουσίαση της 'Επιστολής αυτής του Κ. Μ. Κούμα από τον Νίκο Ψημμένο, έπιμελητή στην έδρα Ιστορίας της Φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, γνωστό μας και από άλλα μελετήματά του στο χώρο της νεοελληνικής φιλοσοφίας, αποτελεί άναμφίβολα μια πολύ ευστοχη έπιλογή¹. Και αυτό γιατί με την 'Επιστολή του αυτή, που προτάσσει στο *Σύνταγμα της φιλοσοφίας* του, έ Κ. Μ. Κούμας δεν έπιχειρεί άπλά και μόνο να προλογίσει τó έργο του, αλλά με δύο σημαντικές, όπως τις χαρακτηρίζει και ό Ν. Ψ., προσεγγίσεις, την ιστορικοφιλοσοφική και την ιστοριογραμματολογική, μάς δίνει τις συντεταγμένες μέσα στις έποικες κινήθηκε ή σκέψη στην άμέσως προεπαναστατική περίοδο, «τις θεωρητικές άναζητήσεις μιās μερίδας του πνευματικού κόσμου των Νεοελλήνων» (σ. ΙΧ), τις τάσεις που είχαν άρχίσει να διαφαίνονται σε προηγούμενα χρόνια και που τώρα, κάτω από την ισχυρή έπίδραση του εύρωπαϊκού πνεύματος, ένισχύθηκαν, έρθαν άντιμέτωπες με τó παραδοσιακό πνεύμα και άνοιξαν—όταν άνοιξαν—νέους δρόμους στη νεοελληνική σκέψη.

1. 'Η προσπάθεια αυτή του Νίκου Ψημμένου δεν είναι άξιόπεινη μόνον έπειδή μάς παρουσιάζει σωστά ένα σημαντικό φιλοσοφικό κείμενο της έποχής, αλλά και γιατί δείχνει την ανάγκη της μελέτης γενικά των Προλεγομένων των φιλοσοφικών έργων της έποχής, που άποτελούν άξιόλογα κείμενα για τή μελέτη της σκέψης, της προβληματικής γενικότερα της έποχής εκείνης.

“Όπως ο συγγραφέας του «Συντάγματος» νιώθει εὐθύς ἐξ ἀρχῆς τὴν ἀνάγκη νὰ μιλήσει στὴν Ἐπιστολὴ «περὶ τῶν εἰς τὸ ἐγχείρημα τοῦτο κινήσαντων με αἰτίων» (σ. δ’), ἔτσι καὶ ὁ Ν. Ψ. ἐξαίρει, ἀπὸ τίς πρῶτες ἀκόμη σελίδες τῆς παρουσιάσθης του, τὴ σημασία τῆς Ἐπιστολῆς «γιὰ τὴ γνώση καὶ κατανόηση τῆς φιλοσοφίας τοῦ συγγραφέα τῆς κι ἐνὸς κύριου ρεύματος τῆς νεοελληνικῆς φιλοσοφίας γενικᾶ» (σ. XI), τονίζοντας, πολὺ σωστὰ, ὅτι στὴν Ἐπιστολὴ του αὐτὴ ὁ Κ. Μ. Κούμας «μᾶς προσφέρει τὴν πρώτη συνθετικὴ ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς καὶ μιὰ συνοπτικώτατη ἱστορία τῆς παγκόσμιας φιλοσοφίας» (σ. XI-XII).

Δικαιολογημένα ὁ σχολιαστὴς τῆς Ἐπιστολῆς, ἐπιχειρώντας νὰ τὴν τοποθετήσῃ μέσα σ’ ἓνα ὀρισμένο χωρὸχρονο καὶ ταυτόχρονα νὰ σταθμίσει τίς διαστάσεις τῆς μέσα στὸ ὅλο πλέγμα τῆς νεοελληνικῆς σκέψης—ἔτσι ὅπως αὐτὴ διαμορφωνόταν στὰ προεπαναστατικὰ χρόνια—τὴ θεωρεῖ «ὡς ἓνα ἀπὸ τὰ ἀξιολογότερα κείμενα τῆς ἱστορίας τῆς νεοελληνικῆς φιλοσοφίας», ὅπου ὁ συγγραφέας τῆς «διατυπώνει μὲ τὴ μεγαλύτερη ἄνεση τὸ προσωπικὸ του φιλοσοφικὸ πιστεύω», προσθέτοντας ὅτι ἀποτελεῖ «τὴν πλέον ἐνθερμη συνηγορία» στὴν προσπάθεια «γιὰ τὴ μετακένωση τῆς Καντιανῆς φιλοσοφίας ἀπὸ τὴ Γερμανία στὴν Ἑλλάδα» (σ. XI). Καὶ αὐτὸ γιατί, ὅπως παρατηρεῖ καὶ ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας τῆς, ἀπὸ τὴν ἀνάγνωση τοῦ «Συντάγματος» του μιὰ «κάποιαν ἰδέαν» μόνον τῆς Κριτικῆς φιλοσοφίας μποροῦν «νὰ λάβωσι ὅσοι δὲν εὐτύχησαν νὰ γνωρίζωσι τὴν Γερμανικὴν γλῶσσαν» (σ. κη’). Ἄλλὰ ὁ Κ. Μ. Κούμας δὲν σταματᾷ σὲ αὐτό. Μᾶς δίνει, ὅπως ἀναφέραμε ἤδη παραπάνω, τὸ γενικότερο κλίμα τῆς παιδείας στὰ προεπαναστατικὰ χρόνια, μᾶς παρουσιάζει τίς προσπάθειες—δικές του εἴτε ἄλλων πρωτοπόρων λογίων τῆς ἐποχῆς—γιὰ τὴν καλλιέργεια μιᾶς ἐπιστημονικῆς παιδείας, τὴ μόρφωση γενικότερα τοῦ λαοῦ¹. Ἦταν ἐξάλλου ὁ ἄνθρωπος πού, ὅπως ἔγραφε ὁ Ἄδαμάντιος Κοραῆς, εἶχε «ἐξω τῆς πολυμαθείας...νοῦν καὶ φρόνησιν, ζῆλον ἀνυπόκριτον ὑπὲρ τῆς προκοπῆς τῆς Ἑλλάδος...εἰς βραχυλογίαν ὅλα ὅσα πρέπει νὰ ἔχη ὅστις ἐπιθυμεῖ νὰ βοηθήσῃ τὴν Ἑλλάδα εἰς τὴν παροῦσαν ἀθλίαν αὐτῆς κατάστασιν»². Καὶ οἱ προσπάθειες τοῦ Κ. Μ. Κούμα, μὲ τὸ πλούσιο συγγραφικὸ του ἔργο ἀλλὰ καὶ μὲ τὸ νεωτεριστικὸ πρόγραμμα πού καθιέρωσε στὴ Σχολὴ τῆς Σμύρνης, παρὰ τίς ἔντονες δυσκολίες καὶ τὰ ἐμπόδια πού συνάντησε καὶ τὰ ὅποια παρουσιάζονται στὴν Ἐπιστολὴ καὶ ὑπογραμμίζονται μὲ ιδιαίτερη ἔμφαση ὅπῃ τὸν παρουσιαστή τῆς, δικαιώνουν πλήρως τὸν χαρακτηρισμὸ αὐτὸν τοῦ Κοραῆ. Ἀξιόλογη ἢ προσπάθεια τοῦ Κ. Μ. Κούμα—καὶ ιδιαίτερα δύσκολη, ἂν μεταφερθοῦμε στὸ πνευματικὸ κλίμα τῆς ἐποχῆς—γιὰ τὴ μετακένωση τῆς νεότερης φιλοσοφίας ἀπὸ τὴν Εὐρώπῃ στὸν ἑλληνικὸ χῶρο. «Εἶναι αἰσχρόν», γράφει, «εἰάν γινώσκοντες τὰς τῶν Νεωτέρων βελτιώσεις

1. Γιὰ τίς προσπάθειες αὐτῆς τοῦ Κ. Μ. Κούμα καὶ γενικότερα γιὰ τὴν παρουσίαση τῆς φιλοσοφικῆς του σκέψης βλ. πρόχειρα Γιάννη Καρᾶ, *Θεόφιλος Καίτης-Κωνσταντῖνος Μ. Κούμας, Δυὸ πρωτοπόροι δάσκαλοι τοῦ Γένους*, ἔκδ. Gutenberg, Ἀθήνα 1977, σσ. 117-206.

2. Ἄδαμάντιος Κοραῆς, *Ἀλληλογραφία*, ἔκδ. Ο.Μ.Ε.Δ., τόμος Γ’, 1810-1816, Ἀθήνα 1979, σελ. 68.

προσκολλώμεθα θέλοντες εἰς τὰ Παλαιὰ δι' ἀσυγχώρητον εἴτε πεισμονὴν εἴ-
 πης, εἴτε φιλαρχαϊσμόν παράλογον» (σ. ιγ'). Καὶ «διὰ τὸ νὰ προκόψωμεν πε-
 ρισσότερον εἰς τὰς μαθήσεις ἄλλο μέσον δὲν εἶναι ἀρμοδιώτερον εἰμῆ ἢ εἰς
 τὰς Εὐρωπαϊκὰς Ἀκαδημίας μελέτη τῶν ἐπιστημῶν καὶ τῆς φιλοσοφίας»
 (σ. ι').

Ἀκολουθώντας τὴν προτροπὴ τοῦ Δασκάλου (ἐξάλλου ὅπως γράφει κι
 ἰ ἴδιος, *Ἱστορίαι...*, τόμ. 12, σελ. 587, «κανεὶς ἴσως δὲν ἐσεβάσθη τοῦ ἀνδρὸς
 τούτου [τοῦ Κοραΐ] τὰς γνώμας ὅσον ὁ Κούμας») ὅτι πρέπει «τῆς φωτισμένης
 Εὐρώπης τὰ μαθήματα νὰ παραδίδωνται εἰς ὅλα τὰ μέρη τῆς Ἑλλάδος ἀπα-
 ραλλάκτως, ὡς εἰς τὰ εὐνομούμενα τῆς Εὐρώπης ἔθνη», καλεῖ τοὺς λογίους
 νὰ μεταφέρουν ἀπὸ τὴν Εὐρώπην «τὸν ὑγιᾶ τοῦ φιλοσοφεῖν τρόπον» καὶ «τὰς
 ἐπιστήμας» καὶ νὰ τίς διδάσκουν «μὲ τὴν αὐτὴν ἐντέλειαν μὲ τὴν ὁποίαν παρα-
 δίδονται εἰς τὰς Εὐρωπαϊκὰς Ἀκαδημίας». Προτρέπει ἐπίσης τοὺς νέους νὰ
 «συνάγουσιν, ὡς φιλεργοὶ μέλισσαι, τὰ καλὰ τῆς δικαιοσύνης εἰς τὰς μακαρίας
 χώρας τῆς Εὐρώπης», νὰ «δειξοῦν στοὺς ὁμογενεῖς τοὺς τὴν θαυμάσιον τῆς
 φιλοσοφίας ἰσχὺν» (σ. ξα'-ξβ') καὶ «νὰ μεταβῶσιν εἰς τὰς ἐπιστήμας διὰ τὸ
 τὰς διδάχθῶσιν ὡς κύριον μάθημά των»¹.

Ἡ σημασία ὅμως τῆς παρουσίας ἀπὸ τὸν Νίκο Ψημμένο τῆς *Ἐπιστο-*
λῆς αὐτῆς τοῦ Κ. Μ. Κούμα, δὲν ἔγκειται ἢ μάλλον δὲν περιορίζεται μόνο στὴν
 ἱστοριοφιλοσοφικὴ τοποθέτηση τοῦ ἔργου τοῦ λαρισαίου λογίου, στὴν ἀνά-
 λυση «τῆς μεθόδου ποὺ χρησιμοποιεῖται στὴν ἐκθεση τῶν διαφόρων πτυχῶν τῆς φι-
 λοσοφίας καὶ γενικότερα τῆς σκέψης τοῦ Κ. Μ. Κούμα, ποὺ κάνει στὰ «Προλε-
 γόμενά» του (σ. IX-XVI), ὅσο στὰ πολύτιμα ἀναλυτικὰ στοιχεῖα ποὺ μᾶς
 δίνει στὸ «Ἐρμηνευτικὸ Ὑπόμνημα» (σ. 1-57), ποὺ συνοδεύεται ἀπὸ πλού-
 сия εὐρετήρια ὀνομάτων καὶ θεμάτων (σ. 61-67). Μέσα ἀπὸ τίς πλούσιες
 καὶ ἐπιστημονικὰ τεκμηριωμένες αὐτὲς σημειώσεις του, ὁ Νίκος Ψημμένος
 βρίσκει τὴν εὐκαιρίαν νὰ κάνει εὐστοχες γραμματολογικὰς καὶ ἄλλες διορθώ-
 σεις στὸ κείμενο τῆς *Ἐπιστολῆς* (ποὺ δημοσιεύεται στὸν τόμο σὲ φωτομηχα-
 νικὴ ἐπανεκδόση, σ. α'-ξβ'), ἐνῶ ταυτόχρονα ἀναφέρεται διεξοδικὰ στὸ δι-
 δασκαλικὸ ἔργο τοῦ Κ. Μ. Κούμα, τὸ βηματισμὸ τοῦ ὁποίου παρακολουθεῖ
 ἀπὸ κοντὰ, στὸ ἱστορικὸ τῆς ἴδρυσης τοῦ φιλολογικοῦ Γυμνασίου τῆς Σμύρ-
 νης καὶ στὸ πρόγραμμά του, ὅπως καὶ στὰ προγράμματα ἄλλων σχολῶν τοῦ
 τότε ἑλληνικοῦ χώρου, στὸ ἔργο μεγάλων εὐρωπαϊῶν φιλοσόφων κι ἐπιστημό-
 νων—τοῦ Bacon, τοῦ Descartes, τοῦ Leibniz, τοῦ Wolff κ.ἄ., ὅπως καὶ στὰ
 εὐρωπαϊκὰ φιλοσοφικὰ ρεύματα, π.χ. τῶν νομιναλιστῶν.

Ἐξαιρετικὰ χρήσιμες οἱ ἀναφορὲς τοῦ Νίκου Ψημμένου στὴ ζωὴ καὶ στὸ
 ἔργο τῶν Ἑλλήνων λογίων, ὅπως τοῦ Κορέσιου, τοῦ Κορυδαλέα, τοῦ Ἀνθρα-
 κίτη, τοῦ Μπαλάνου Βασιλόπουλου, τοῦ Ζερζούλη, τοῦ Πρώιου, τοῦ Σελεπῆ,
 τοῦ Στέφανου Δούγκα² καὶ πολλῶν ἄλλων.

1. Κ. Μ. Κούμας, *Σύνοψις Φυσικῆς*, Βιέννη 1812, σ. 8'.

2. Ὅσο γιὰ τὴν παρατήρηση (σ. 32) τοῦ Ν. Ψ.—ποὺ εἶναι καὶ ἡ ἀποψη ποὺ μέχρι σή-
 μερα ἐπικρατεῖ—ὅτι δηλαδὴ «ἔργα τοῦ Δούγκα δὲν φαίνεται νὰ ἔχουν διασωθεῖ» (ὀνονοῶν-
 τας βεβαίως τὴ *Φυσικὴ* του, γιατί εἶναι γνωστὸ ὅτι οἱ 4 τόμοι τῶν *Στοιχείων Ἀριθμητικῆς*
 καὶ *Ἀλγέβρης* ποὺ ἐξέδωσε τὸ 1816 στὴ Βιέννη διασώζονται σήμερα σὲ πολλὰς βιβλιοθηκὰς),

Γενικά, συνοψίζοντας, θα πρέπει να επαναλάβουμε πώς η παρουσίαση αυτή της *Ἐπιστολῆς* αποτελεί μιὰ πολὺ ἀξιόλογη προσπάθεια, ἐπιστημονικὰ τεκμηριωμένη, πού ἐπιβάλλεται νὰ συνεχιστεῖ καί μὲ ἄλλα παρόμοια κείμενα τῆς περιόδου ἐκείνης. Μόνο μέσα ἀπὸ τὴν ἀνάλυση καὶ συστηματικὴ μελέτη ἐπιμέρους κειμένων μποροῦμε νὰ συνθέσουμε, κατὰ τρόπο πραγματικὰ ἐπιστημονικὸ, τὴ σκέψη τῆς ἐποχῆς πού προηγήθηκε τοῦ Μεγάλου Ἑσσηκωμοῦ καὶ συνέβαλε στὴν πραγμάτωσή του.

ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΑΡΑΣ

θὰ ἤθελα νὰ παρατηρήσω ὅτι μετὰ τὴν ὁμολογία πίστεως στὸν πατριάρχη Κύριλλο, πού ἀναγκάστηκε νὰ δώσει ὁ Δούγκας τὸ 1816, τὴν ἀποκήρυξη καὶ τὴν καταστροφή τοῦ ἔργου του, ὁ συγγραφέας δὲν ἀποθαρρύνθηκε οὔτε ἐγκατέλειψε τὰ σχέδιά του, ἀλλὰ ἀντίθετα ξανάγραψε («κατὰ τὸ δεύτερον») τὴ *Φυσικὴ* του, πού ἀποτελεῖ μιὰ ἀξιόλογη, γιὰ τὴν ἐποχὴ του, φυσικοφιλοσοφικὴ ἐγκυκλοπαίδεια, ὅπου ὁ Δούγκας «τὰ ὄντα ἐξετάσας φιλοσοφικῶς» ξεδιαλύνει «πολλὰ μυστήρια τῆς φύσεως».

Στὴ μονὴ Βατοπεδίου τοῦ Ἁγίου Ὄρους διαφυλάσσεται ἡ πολύτιμη αὐτὴ φυσικὴ φιλοσοφία τοῦ Δούγκα μετὰ τὸν τίτλο «Ἐξέτασις τῆς φύσεως», γραμμένη κατ' ὑπαγόρευση τοῦ συγγραφέα, («ὑπὸ ἀμαθοῦς καὶ κακογράφου» ἀνεψιοῦ του «ἐκ πατρός», τὸν ὁποῖο «ἠνάγκασε νὰ γίνῃ μαθητῆς του»). Ὁ τελευταῖος αὐτὸς μᾶς πληροφορεῖ, στὸν πρόλογο, ὅτι ὁ Δούγκας «ἤρξατο τὴν συγγραφὴν κατὰ τὸ ἔτος 1822 τὸ σωτήριον... ἔντινι χωρίῳ πλησίον τοῦ ποταμοῦ Νίτρου τῆς Βεσσαραβίας, ὀνομαζόμενον Ὁξίντια ὅπου διὰ τὰς κατὰ τὸ 1821 καταδρομὰς τῶν Γραικῶν, ἀπὸ Μολδαυτῶν ἐμετοίκησεν ἐστερημένος ὢν ἀπὸ κάθε εἴδος βιβλίων καὶ ὀργάνων, καὶ ἀπὸ κάθε βοθητικῶν μέσον» (σύντομα προτίθεμαι νὰ κάνω μιὰ εὐρύτερη παρουσίαση τοῦ σημαντικοῦ αὐτοῦ ἔργου).